

Анрі Бергсон

Французька філософія *

Особлива роль Франції в розвитку сучасної філософії є незаперечною. Всі погодяться з тим, що саме Франція виступила в цій царині великою ініціаторкою та натхненницею нових ідей, справжньою скарбницею іновацій. Інші країни, безсумнівно, також дали світові геніальних філософів, але ніде, як лише тут, у Франції, безперервність поступу (*continuité ininterrompue*) оригінальної філософської творчості не була настільки безсумнівною. В інших країнах філософи могли йти навіть далі у розвитку тієї чи іншої ідеї, виявитися справнішими у побудові систематичних філософських споруд з наявних матеріалів, виявлятися більш послідовними в застосовуванні того чи іншого методу; але часто-густо саме у Франції – навіть якщо з тієї чи іншої причини про це було забуто – знаходились джерела цих самих ідей та методів, саме тут, у Франції, були створені ці матеріали. Зауважимо тепер, що завданням нашого дослідження не є перерахування всіх тих оригінальних доктрин та імен, які Франція дала світові. Ми відберемо лише найбільш значущі твори та тенденції, відзначимо найхарактерніші риси французької філософської думки. Отже, ми намагатимемося зрозуміти, чому французька філософія й сьогодні залишається творчою і в чому полягає таємниця її славетної могутності.

Уся сучасна філософія походить від Декарта¹. Його спадщина, якщо подивитися на неї з історичної точки зору, беззаперечно перебуває в центрі вододілу, який одночасно роз'єднує та поєднує дві епохи. Одним зі своїх векторів ця розділова лінія пов'язана з глибинами філософської думки доби Середньовіччя. Разом з тим, слід визнати: Декарт є не тільки достойним

* H. Bergson, *La philosophie française*, in H. Bergson, *Mélanges*, Paris, PUF, 1972, pp. 1157–1189.

¹ 1596–1650.

продовжувачем попередньої традиції, в першу чергу він – геніальний творець нового духу філософування. В цьому сенсі саме Декарту завдячує своїм народженням сучасна філософія, а особливо та її гілка, яку ми називаємо французькою філософією.

Ми навіть не намагатимемося резюмувати доктрину Декарта – адже кожен крок у розвитку науки та філософії відкриває в ній щось нове. В цьому сенсі ми могли б порівняти картезіанський творчий доробок з природним творінням, аналіз якого ніколи не може досягнути свого завершення. Разом з тим, так само як анатом здійснює в органі або ж у тканині серію розрізів, аби послідовно вивчити їх, так само і ми умовно розшаруємо твір Декарта – аби краще його зрозуміти – на кілька рівнів, що підпорядковані один одному.

Аналіз першого шару декартівського вчення переконує нас у тому, що картезіанство є філософією «ясних та чітких» ідей (*des idées «claires et distinctes»*), отже – філософією, яка раз і назавжди звільнила сучасний розум від тягара авторитету та не визнавала іншого, ніж очевидність (*l'evidence*), критерію істини.

Якщо ми просуватимемося далі в нашому аналізі й задамо собі питання, у який спосіб Декарт визначав «очевидність», «ясність» та «чіткість», то натрапимо на його теорію методу, адже, розробляючи нову геометрію, Картезіз проаналізував акт математичної творчості як такий, описав також умови цієї творчості і, натхнений прикладом своєї геометрії, визначив загальні процедури будь-якої пізнавальної діяльності.

Якщо ми підємо далі, в напрямі більш глибокого розуміння картезіанських аплікацій методів геометрії, то потрапимо до царини його загальної теорії природи. Остання розуміється філософом як величезний механізм, який підкоряється законам математики. Отже, Декарт одночасно запропонував основні теоретичні засади розвитку сучасної фізики, над поглибленням яких вона вже ніколи не полишала працювати, та заклав основи механістичної теорії універсуму.

За філософією природи Картезіз ховається інший рівень його вчення; йдеться про теорію духу або, в термінах Декарта, теорію «мислення» (*de la «pensée»*), яка прагне розкласти думку до її простих елементів – з часом саме це декартівське інтелектуальне зусилля відкрило шлях пошукам Локка та Кондіяка. В цій частині його філософії ми подибуємо ідею першості

мислення: матерія є похідною та може існувати лише як уприсутнення мисленневих процесів (*comme représentation de l'esprit*). Отже, мислення є первинним – ось у чому полягає сенс картезіанського *cogito*. Весь сучасний ідеалізм, зокрема й особливо німецький – виходять саме з цієї позиції.

У остаточному підсумку, на глибинному рівні декартівської теорії мислення ми натрапляємо на ще одне зусилля французького філософа, яке полягає у, принаймні частковому, зближенні сфери мислення та воління (*la volonté*). Якщо ми зважимо на це, то стане зрозумілим, чому філософи-«волютаристи» ХІХ ст. [1] цілком слушно зараховували себе до нащадків Декарта і небезпідставно характеризували картезіанство як «філософію свободи».

Відтак, саме від Декарта беруть свій початок основні доктрини сучасної філософії. Натомість, сама декартівська теорія, навіть якщо в деталях вона й демонструє схожість з тими чи іншими античними чи середньовічними філософськими доктринами, у своїх принципових засадах є цілком оригінальною та незалежною. Математик та фізик Біо [2] так висловився щодо геометрії Декарта: «*Proles sine matre creata*» [3]. Те саме ми можемо сказати і про філософію великого Картезія.

.....

Якщо ми погодимося з тим, що всі тенденції сучасної філософії беруть свій початок з філософії Декарта, безсумнівним є й те, що головну роль в доробку французького мислителя відігравав раціоналізм. Саме він запанував і в наступні часи. Проте паралельно з раціоналістичною тенденцією, – або, краще сказати, під її покровом, прихована раціоналізмом та навіть закамуюфльована ним, – продовжувала існувати інша традиція. Ми можемо визначити її як традицію сентименталізму – але лише за умови, що термін «почуття» («*sentiment*») ми візьмемо у тому значенні, яке йому надавало ХVІІ ст., себто як безпосереднє та інтуїтивне знання (*connaissance immédiate et intuitive*). Відтак виходить, що засновниками як раціоналістичної, так і сентименталістської тенденції сучасної філософії були французи. Саме французький філософ Паскаль запропонував таку манеру філософського мислення, яка визнає первинність не просто раціонального розуму (*la pure raison*), але «розуму витонченого»

(«l'esprit de finesse»), за допомогою якого стає можливим доповнювати та виправляти в судженнях те, що є результатом діяльності «розуму геометричного»; разом з тим, на думку Паскаля, манера мислення за допомогою «витонченого розуму» не дорівнює містичному спогляданню, оскільки її результати піддаються об'єктивному контролю та перевірці. Відтворюючи втрачені кільця ланцюжка, ми змогли б з достатньою достовірністю твердити, що саме від Паскаля походять ті з сучасних філософських доктрин, які віддають перевагу безпосередньому знанню, себто інтуїції, внутрішньому життю (*la vie intérieure*), духовному неспокою (*l'inquiétude spirituelle*), так само як від Декарта (ми залишаємо поза увагою помітну присутність компоненту інтуїції в самому картезіанстві) походять філософські доктрини раціоналізму. В рамках цієї статті ми не маємо можливості докладно провести подібне дослідження. Тому обмежимося такою констатацією: Декарт і Паскаль є найвизначнішими представниками двох форм або двох методів мислення, в межах яких, власне, й існує вся сучасна філософська думка.

Як перший, так і другий із цих видатних філософів зробили рішучий крок у напрямі, що заперечував давньогрецьку метафізику. Але людська думка досить важко прощається з тим, що становило її поживну основу впродовж багатьох століть. Грецька філософія – переважно через аристотелізм – упродовж століття живила Середньовіччя. Нею була просякнута й філософія ренесансної доби – цього разу завдяки спадщині Платона. Відтак є цілком природним, що в постдекартівську епоху робилися спроби застосування здобутків давньогрецької філософії шляхом зближення її з картезіанством. Вірогідно, що в цьому виявилось споконвічне прагнення філософів одягти думку у шати системності. Зразками системності мислення є ті її форми, які були створені Платоном та Аристотелем, а з часом добудовані та закріплені неоплатоніками; відтак досить просто довести (хоча в межах цього викладу ми не маємо можливості це здійснити), що будь-яка спроба побудувати філософську систему тією чи іншою мірою надихається аристотелізмом, платонізмом чи то неоплатонізмом. Відтак дві великі метафізичні концепції, які виникли у другій половині XVII ст. за межами Франції, були не чим іншим, як поєднанням картезіанства та грецької філософії. Отже, хоч би якою своєрідною була філософія Спінози, насправді вона була синтезом декартівської мета-

фізики та аристотелізму, який, безсумнівно, залишив помітний слід у філософії єврейських мудреців. У свою чергу, філософія Лейбніца, своєрідність якої також не викликає щонайменшого сумніву, була не чим іншим, як поєднанням картезіанства та неоплатонічного аристотелізму. Зауважимо, що з причини, яку ми опишемо нижче, французька філософія ніколи не виявляла великої прихильності до міцних метафізичних конструкцій; але як тільки у її представників виникало бажання вдатися до подібних спекуляцій, вони демонстрували не тільки свою здатність до подібних побудов, а й надзвичайну легкість у здійсненні потужних метафізичних споруд. У той час, коли Лейбніц та Спіноза створювали свої системи, Мальбранш² будував свою. Він також вдався до поєднання картезіанства з грецькою метафізикою (точніше, з платонізмом Отців Церкви). Більш того, філософський монумент, який він побудував, у своєму жанрі виявився показовим. Разом з тим, у філософських творах Мальбранша ми подибуємо моральну філософію та психологію в усій повноті їхнього визначення, навіть якщо їхній зв'язок з його метафізикою не є очевидним. Саме в цьому пункті ми натрапляємо на одну з найхарактерніших рис французької філософії, яка стала чи не найвизначнішою її ознакою: навіть у випадку, коли французькі філософи прагнуть системності у викладі своїх поглядів, вони не зраджують собі лише заради духу системи; вони не деформують елементів реальності настільки, аби їх не можна було б застосувати незалежно, поза системою. Окремі фрагменти реальності (*les morceaux*) завжди залишаються у них гідними особливої уваги (*toujours bons*).

.....

Декарт, Паскаль, Мальбранш – ось імена найбільш значущих представників французької філософії XVII століття. Вони, відповідно, й створили три типи філософських доктрин, які ми зустрічаємо у сучасній французькій філософії.

Надзвичайно творчою, хоча значно відмінною від філософії попереднього етапу, була також і французька філософська думка XVIII ст. Упродовж цього наступного періоду значно зменшилася сміливість у побудові метафізичних споруд, занепав і дух спіритуалізму. Натомість сміливо утвердилися позитивні науки. Видається неможливим перелічити всі численні філософські

² 1638–1715.

твори цього часу, тим більше, що вони були менш масштабними та більш розпорощеними, ніж твори попередньої доби. Тому ми обмежимося характеристикою лише найбільш інноваційних та значущих теорій та згадаємо, щонайменше, найбільш вагомі імена.

На самому початку століття разом з Бейлем ³ [4] та Фонтенеллем ⁴ [5] починає вимальовуватися критична тенденція. З часом дедалі більш помітнішим стає і вплив англійських філософських та наукових концепцій (Локк, Ньютон). Їх підтримували та поширювали – під патронатом самого Вольтера – численні письменники та вчені. Одночасно зростає й кількість наукових досліджень, у цій царині відбувається відчутний прогрес. Аби досягнути значення позитивних наук для поступу філософського знання, досить згадати праці д'Аламбера ⁵ як у галузі аналізу нескінченно малих величин, так і в галузі механіки. До речі, його «Вступне слово до Енциклопедії» руйнує найменші сумніви щодо філософського характеру праць цього мислителя. Не менш значущими для подальшого поступу філософських ідей були численні й сумлінні підготовчі праці в галузі хімії, які торували дорогу Лавуазьє ⁶, в особі якого ми знаходимо справжнього попередника позитивізму. Разом з тим, аби оцінити масштабність наукових звершень кінця XVIII століття, варто звернутися також і до постатей натуралістів.

Сьогодні ми тільки-но почали віддавати належне Ламарку ⁷ – натуралісту, творцю теорії біологічного еволюціонізму, який одночасно займався філософією. Ламарк був першим, хто чітко сформулював та розвинув до логічного завершення теорію про розвиток – шляхом трансформації – одних видів із інших. Ні в якому разі цим не применшується слава Дарвіна – адже англійський натураліст спромігся конкретизувати факти: зокрема саме йому належить слава відкриття ролі конкуренції та добору. Ці два фактори дають змогу зрозуміти, яким чином зберігаються зміни; проте вони не прояснюють – про це говорив навіть сам Дарвін – причини змінюваності видів. Значно ранше за самого Дарвіна (нагадаємо, що його дослідження датуються

³ 1647–1706.

⁴ 1657–1757.

⁵ 1717–1783.

⁶ 1743–1794.

⁷ 1744–1829.

кінцем XVIII ст. – початком XIX ст.) Ламарк упевнено твердив про змінюваність видів і прагнув, до того ж, визначити її причини. Деякі з натуралістів повертаються сьогодні саме до Ламарка – аби поєднати ламаркізм та дарвінізм, або навіть замінити дарвінізм удосконаленим ламаркізмом. Це означає, що в XVIII ст. саме Франція запропонувала науці та філософії принцип пояснення органічного світу – так само як у попередньому столітті, завдяки Декарту, вона запропонувала принцип пояснення картини неорганічного світу.

Дослідження та роздуми Ламарка, до речі, були підготовлені іншими численними оригінальними працями про природу та життя, які були здійснені його попередниками. Досить згадати доробок Бюффона⁸ та Бонне⁹. До них слід долучити також – навіть незважаючи на різноманітність їхніх позицій – праці Борде¹⁰ та Бартеза¹¹ (віталістична школа в Монпельє), Біша¹² та Бруссе¹³ [6], які належали до славетної когорти медиків-філософів, творами яких були позначені останні роки XVIII ст. та світанок наступного, XIX ст.

.....

Якщо вдатися до узагальнення, то можна твердити, що французькі мислителі XVIII ст. підготували елементи тих природничих концепцій, які остаточно оформилися уже в наступну епоху. До цих елементів слід віднести проблему походження видів, яку ми щойно розглянули. Щодо інших передбачень філософів доби Просвітництва, то, наприклад, проблему взаємовідносин духу та матерії французькі філософи вирішували переважно в матеріалістичному ключі, але це не заважало їм викласти цю проблему у такий спосіб, який відкривав шляхи іншим інтерпретаціям. У цьому контексті варто згадати імена Ля Меттрі¹⁴, Кабаніса¹⁵ та ін., а також згадуваного вище Шарля Бонне.

⁸ 1707–1788.

⁹ Шарль Бонне (Charles Bonnet, 1720–1793) народився у Женеві, але по праву належить французькій культурі.

¹⁰ 1722–1776.

¹¹ 1734–1806.

¹² 1771–1802.

¹³ 1772–1838.

¹⁴ 1709–1751.

¹⁵ 1757–1808.

Ідеї та дослідження цих філософів були покладені в основу психофізіології – науки, розвиток якої позначив усе ХІХ ст. Але сама психологія, яка спочатку існувала у формі *Ідеології* [7], себто розумілась як учення про реконструкцію процесів мислення з простих елементів, – нагадаємо, що саме так розуміли цю дисципліну психологи-«асоціаністи» [8] минулого століття, – бере свій початок, принаймні частково, у працях французьких авторів ХVІІІ ст., зокрема у творах Кондіяка¹⁶. Заради справедливості необхідно відзначити й вирішальну роль англійців у створенні цієї дисципліни: теорія Локка також справила неабиякий вплив на французьку Ідеологію. Але хіба сам Локк не перебував під могутнім впливом француза Декарта? Забігаючи трохи вперед у нашому знайомстві з філософським доробком ХІХ ст. у Франції, ми можемо вже зараз відзначити, що психологічні праці Тена та його аналіз процесів мислення, принаймні частково, беруть свій початок з Ідеології ХVІІІ ст., зокрема з Кондіяка.

Ми не будемо зараз спеціально торкатися історії соціальної філософії. Всі достатньо обізнані в питанні, яким чином упродовж ХVІІІ ст. у Франції створювалися принципи політичної науки в цілому та, зокрема, продукувалися ідеї, які надихали на суспільні перетворення. Ми насправді зобов'язані Монтеस्क'є¹⁷, Тюрго¹⁸, Кондорсе¹⁹ поглибленням розуміння того, що є «закон», «правління», «прогрес» і т. ін., так само, як енциклопедистам загалом (д'Аламберу²⁰, Дідро²¹, Ля Меттрі²², Гельвецію²³, Гольбаху²⁴) ми зобов'язані появою того ідейного руху, який був покликаний «раціоналізувати» людство та орієнтувати його на розвиток технічного прогресу (*du côté de l'art mécaniques*).

За межами цього напрямку, дещо на його узбіччі, варто згадати також філософа-мораліста Вовенарга²⁵ [9], значення спадщини якого часто-густо недооцінюють. Але тією постаттю, яка після Декарта справила найбільший вплив на людський дух, не-

¹⁶ 1715–1780.

¹⁷ 1689–1755.

¹⁸ 1727–1781.

¹⁹ 1743–1794.

²⁰ 1717–1783.

²¹ 1713–1784.

²² 1709–1751.

²³ 1715–1771.

²⁴ 1723–1789.

²⁵ 1715–1745.

залежно від того, як ми оцінюємо його вчення, безсумнівно, є Жан-Жак Руссо ²⁶. Він також значною мірою розвивав своє вчення в опозиції до ідейних тенденцій, які групувалися навколо Енциклопедії. Реформа, яку він здійснив у галузі практичного розуму, була настільки ж радикальною, наскільки в галузі чистої спекулятивності радикальною була реформа Декарта. Руссо, як і Декарт, усе піддавав сумніву; він прагнув скасувати (*il fit table rase*) всі умовності, традиції, звичаї (*artifice*); він закликав до трансформації суспільства, моралі, виховання, самого життя людей на засадах «природних» принципів. Навіть ті, хто не поділяв його ідей, не відмовилися від запозичення елементів його методу. Своїм зверненням до почуттів, інтуїції, глибоких пластів свідомості він сприяв появі певного способу мислення, який, – хоча і з обмеженим правом на існування у філософській спільноті, – ми знаходимо вже у Паскаля (що-правда, у Паскаля цей спосіб орієнтований принципово інакше). Хоча Руссо і не створив системи, але саме він надихнув, принаймні частково, метафізичні системи ХІХ ст.: саме йому зобов'язані своєю появою кантіанство та «романтизм» німецької філософії. Мистецтво та література йому також багато чим завдячують. Кожне покоління відкриває нові аспекти у філософському доробку Руссо, його вплив і сьогодні залишається значним ²⁷.

.....

У короткому огляді французької філософії ХVІІ та ХVІІІ ст., що представлений вище, ми обмежилися лише найзагальнішими характеристиками; ми залишили поза увагою значну кількість мислителів і розглянули лише найбільш визначні постаті. У який спосіб ми розглядатимемо філософські течії ХІХ ст.? Адже ми не можемо назвати жодного французького вченого або письменника того часу, який би не зробив внеску у філософію. Тому і в цьому разі ми вимушені обмежитися нарисом лише найбільш помітних тенденцій.

Якщо попередні три століття історії філософії у Франції були свідками впевненого конституювання наук про числа, рух,

²⁶ Народжений у Женеві від батьків-французів у 1712, він помер 1778 р.

²⁷ Спадщина іншого французького мислителя, Вольтера (1694–1778), належить, радше, історії літератури, аніж історії філософії. В цьому нарисі ми концентруємо нашу увагу на тих постатях, які виявилися творцями нових ідей та нових методів.

сили, себто всього комплексу, що стосується неорганічної матерії (йдеться про аналіз безкінечно малих величин, аналітичну геометрію, раціональну механіку, астрономію, фізику, хімію), то ХІХ ст. стало свідком продовження безпрецедентно блискучого розвитку наук про числа, яке з часом – завдяки концентрації всіх інтелектуальних зусиль – знайшло своє тріумфальне завершення у створенні математичної фізики. Разом і паралельно з цим упродовж усього ХІХ ст. відбувався істотний розвиток наук про життя: до кола цих наук включалися дослідження як органічного, так і соціального світів. Нарешті, саме в ХІХ ст. історії остаточно було присвоєно звання наукової дисципліни. Більше того, саме за її методом був визнаний універсальний статус. У цій статті ми простежуємо просування вказаних вище ліній французької філософії аж до сучасного періоду. Зауважимо при цьому, що в описі розвитку французької філософії ХІХ ст. ми будемо орієнтуватися на розрізнення двох фаз її історичного поступу. Перша з них охоплює приблизно три чверті минулого століття: в описі цього періоду ми обмежимося переважно іменами найвидатніших філософських ініціаторів. Друга фаза включає останні десятиліття ХІХ ст. та початок ХХ ст. Зауважимо прямо тепер, що цей другий період історії французької думки характеризується трьома основними рисами: поверненням метафізики, вибухом революційних ідей в осягненні природи випромінювання та побудові атомів, та, нарешті, дедалі більш упевненим взаємопроникнення науки та філософії. Зауважимо, що внаслідок відсутності достатньої дистанції між нами та добою останніх десятиліть ХІХ ст. ми стикаємося з неможливістю вже сьогодні з певністю виокремити найбільш цікаві серед численних філософських постатей цього періоду. Тому ми будемо враховувати не стільки хронологічний порядок, скільки звертатимемо увагу на паростки новітніх галузей дослідження; ми пам'ятатимемо також, що один і той самий мислитель міг належати одночасно до кількох напрямів, тому втримаємося від створення строгої та остаточної класифікації.

Починаючи приблизно з 1780 р. та впродовж першої чверті ХІХ ст. ми спостерігаємо появу у Франції значної кількості вчених, імена яких варто згадати в контексті нашої статті: йдеться про Лагранжа та його «Аналітичну механіку», а також про Ж. Фур'є та його «Теплову теорію». Саме ці твори стали джерелом натхнення Огюста Конта; слід згадати також Лапласа та його

праці «Небесна механіка» і «Теорія вірогідностей», в яких містяться ідеї, що мали велике майбуття; не можемо обійти й Ампера, який неодмінно брав участь у всіх дискусіях свого часу і порушив проблему класифікації наук у творі, що мав назву «Класифікація наук». Вирішальне значення мали також твори Ж.-Б. Дюма [10] «Філософія хімії» та знаменитий «Принцип» Саді Карно [11], поява якого позначила важливу віху в історії взаємовідносин між механікою та фізикою; прикро, що філософське значення спадщини Карно досить довго залишалося в тіні. Нарешті, йдеться про Жоффруа Сент-Ілера та Кюв'є, дискусія між якими мала відчутний розголос [12]. Як ми бачимо, французи виявилися ініціаторами і в галузі теоретичних засад природничих наук: вони не лише створили теорію методу, але й отримали перші результати від її впровадження. Щоправда, тільки наприкінці періоду, який ми розглядаємо, упомітнилися наслідки праці французьких вчених. У цьому сенсі варто особливо згадати праці Клода Бернара²⁸ та Курно²⁹.

Твір Клода Бернара «Вступ до експериментальної медицини» мав для розвитку конкретних наук те ж саме значення, яке для розвитку абстрактних наук мав декартівський твір «Міркування про метод». Ця праця геніального фізіолога є не чим іншим, як аналізом методу, якого він дотримувався, та поширенням правил і принципів цього методу на все поле дослідницької та винахідницької діяльності. Клод Бернар визначав наукове дослідження як форму діалогу між людиною та природою. Ініціатива такого діалогу – у вигляді наукової гіпотези – належить, власне, дослідникові. Відповіді, які природа дає на дослідницькі запитання, часто-густо приводять до неочікуваних результатів, провокують нові питання, на які природа, відповідно, надає відповіді, які, у свою чергу, породжують нові питання, – і цей діалог ніколи не завершується. Ані факти, ані ідеї, відтак, самі по собі не є конститутивними елементами науки: ці елементи, – досить випадкові та, принаймні частково, символічні, – формуються лише як результат взаємодії ідей та фактів. Отже, визначальною у праці Бернара є думка про одвічну розбіжність, що існує між людською логікою та логікою природи. У цьому пункті, як, власне, і в багатьох інших, Клод Бернар випередив теоретиків «прагматизму».

²⁸ 1813–1878.

²⁹ 1801–1877.

Щодо Курно, то він прийшов до філософії через заняття математикою. Він заснував критику нового типу, яка, на відміну від кантівської критики, торкалася не стільки форми, скільки змісту пізнання, стосувалася як методу, так і результатів пізнавальної діяльності. Досить довго твори Курно залишалися поза увагою сучасників, хоча в багатьох випадках, особливо в тому, що стосується теорії випадку та вірогідності, він здійснив істотні кроки вперед. Сьогодні прийшов час адекватно оцінити доробок цього мислителя і поставити його в ряд найвидатніших філософів ХІХ ст.

Зауважимо, що дещо раніше [13] Франція стала свідком появи нової доктрини – позитивізму, дух якого, звісно, не без пригод, пов'язаних із його розвитком та поширенням, надихав значне коло дослідників того часу. «Курс позитивної філософії» Огюста Конта став одним із найвизначніших творів сучасної філософії. З того самого часу, як Конт із твердістю, гідною безсумнівної істини, сформулював просту та геніальну ідею – утвердження ієрархічного порядку між науками, починаючи з математики та завершуючи соціологією, – вона раз і назавжди оселилася в нашому мисленні. Контівський «закон про три стани» («la loi des trois états»), попередньо сформульований уже Тюрго, хоча й викликав хвилю критики, разом з тим, став досить солідним фундаментом нових наук про суспільство. Щоправда, соціологічна спадщина Конта зазнала оскарження по деяких пунктах, але безсумнівним є те, що саме він окреслив та почав виконувати програму соціології як науки. Реформатор сократівського кшталту, Конт був готовий, як уже не раз відзначалося, прийняти сократівську максиму «пізнай самого себе». Але, вважаючи, що пізнання людини в соціальному вимірі її існування належить до найвищого рівня наукового дослідження і становить *par excellence* предмет філософії, він застосував цю максиму не стільки стосовно окремої людини, скільки щодо суспільства загалом. Зауважимо також, що засновник позитивізму, який декларував себе противником будь-якої метафізики, насправді залишався в глибині душі метафізиком і що наступні часи розпізнають у його творчості могутнє прагнення «обоження» людства (*un puissant effort pour «diviniser» l'humanité*).

Ренан³⁰, хоча він і не був інтелектуально близьким до Конта, також плекав (щоправда, у формі, досить відмінній від контів-

³⁰ 1823–1892.

ської) ідею релігії людства, про яку мріяв уже засновник позитивізму. Натхненний духом німецької філософії, Ренан прагнув включити до кола наук не тільки науки про природу, якими зазвичай опікувалася філософія, але й філологічні науки, особливо наполягаючи на їхньому застосуванні до проблеми джерел християнства. Знайомство з німецькою філософією спонукало його сприйняти метафізику як таке заняття, що є необхідним людині, хоча він і вважав її різновидом поезії. Привабливість, яку випромінювали твори Ренана, пояснюється, щонайменше, двома причинами. По-перше, Ренан володів неабияким письменницьким талантом – адже чи не варто назвати справжнім письменником того, хто примушує читача ледь не забути про слова, за допомогою яких висловлюється думка; у такий спосіб думки письменника безперешкодно проникають у нашу свідомість, стаючи нашими власними думками. Іншою причиною особливої привабливості концепції Ренана у ХІХ ст., коли історична наука пережила своє нове народження, варто вважати його подвійно оптимістичну історичну ідею, яка пронизує всю його спадщину: філософ вважав, по-перше, що історія свідчить про безупинний прогрес людства і розглядав її, по-друге, як своєрідну супровідну ілюстрацію (*succédané*) розвитку філософії та релігії.

Ту ж саму віру в науку – особливо в науки про людину – ми знаходимо у Тена ³¹, який мав подібний до ренанівського вплив у самій Франції, а за її межами – навіть більший. З одного боку, Тен прагнув поширити методи природничих та точних наук на поле дослідження царин людської діяльності – літератури, мистецтва та історії. З іншого боку, його творчість випромінює традиції великих філософських учителів: разом із Спінозою він вірив у всезагальну необхідність; у тому ж, що стосується майже містичної влади абстрактного мислення, а також у питаннях про «засадничі якості» («*qualités principales*») та «найважливіші властивості» («*facultés maotresses*») його погляди переконливо виявляють близькість до поглядів Аристотеля та Платона. Будучи неявним прихильником метафізики, він обмежує її горизонт проблемою людини та людськості. Так само, як і Ренан, він не надто маніфестує свою близькість до Конта і не відносить себе до його послідовників. Разом з тим, його та Ренана безспідставно класифікують як позитивістів. Нагадаємо

³¹ 1828–1893.

принагідно, що насправді існує декілька способів визначення позитивізму; на наш погляд, під позитивізмом слід розуміти антропоцентричну концепцію універсуму насамперед.

Зауважимо, що в ХІХ ст. позитивізму протистояв інший філософський напрям. У той самий час, коли певна частина французьких філософів ХІХ ст., досить смілива та недовірлива, рухалася в напрямі фізіології, психології та соціології, інша частина зосередилася, як це було й століття тому, на роздумах про природу та розум як такі.

Відтак, на початку ХІХ ст. Франція мала великого метафізика, мабуть, найвидатнішого з часів Декарта та Мальбранша, – Мена де Бірана ³². Він сформувався в лоні групи, до якої належали Дестютт де Трасі ³³, Лароміг'єр ³⁴ та ін. Хоча між ним та колом цих мислителів з часом пролягла прірва, їхній вплив на Мена де Бірана не варто недооцінювати. Ледей помічене у момент свого народження, вчення де Бірана поступово розгорнуло свій вплив: варто навіть задатися питанням, чи не є шлях, який був відкритий де Біраном, саме таким, яким метафізиці тільки й належало рухатися. На відміну від Канта (вважаємо, що «французьким Кантом» його називають помилково) [14], Мен де Біран вважав, що людський розум, хоча й лише в одному вимірі, але здатний досягнути абсолюту і навіть зробити його об'єктом своїх спекуляцій. Він довів, що осягнення суті «зусилля» (l'effort) є тією цариною знання, у якій людина має унікальний привілей: саме в ній людське пізнання долає «феноменальність» і досягає реальності «в собі» – себто такої сфери, яку Кант вважав недосяжною для спекулятивного мислення. Іншими словами, він виплекав ідею нової метафізики, в межах якої піднесення до вершин всезагального розуму здійснюється паралельно із заглибленням свідомості у царину внутрішнього життя. Це була геніальна ідея, якою він користувався і в подальших роздумах, уникаючи, проте, гри в діалектику та створення системи.

Віктор Кузен ³⁵ [15], хоча й декларував своє походження від де Бірана, насправді не був продовжувачем його ідей. Досить

³² 1766–1824.

³³ 1754–1836.

³⁴ 1756–1837.

³⁵ 1792–1867.

швидко, після кількох блискучих дебютів, Кузен виявив усього одне бажання – стати на чолі офіційної школи, яка насправді прагнула утвердження засад консервативного викладання, аніж справжніх досліджень. Саме кузенівська позиція викликала з часом іронічні протести Тена, з одного боку, та визначатиме, з іншого боку, той факт, що впродовж певного часу оригінальні ідеї виникатимуть у Франції лише за межами університетських кафедр.

Відштовхуючись від кантівського критицизму, який він, до речі, відразу прагнув істотно модифікувати, інший французький мислитель – Ренув'є ³⁶ [16] – поступово дедалі радикальніше відходить від кантіанства та приходиться до висновків, які насправді майже не відрізнялися від принципів догматичної метафізики: він твердив, зокрема, про суверенність людської особи, він повернув свободу у світ. Разом з тим, Ренув'є значно осучаснив сенс зазначених тез, підкріпивши їх даними позитивних наук та – особливо – доповнивши їх критикою людського розсудку. Його моральна філософія, а також його вчення про людину та природу значно вплинули на розвиток філософії свого часу.

Разом з тим ані Кузен, ані Ренув'є не були справжніми ідейними спадкоємцями де Бірана. Ця честь належить двом іншим персонажам, вчення яких належить до другої з зазначених нами вище фаз розвитку французької філософської думки.

Так, аналіз творчості Равессона ³⁷ [17] беззастережно доводить наявність паскалівського компоненту в біранізмі. Послідовник Паскаля та Мена де Бірана, закоханий як у давньогрецьке мистецтво, так і в грецьку філософію, Равессон наочно дає нам зрозуміти, яким чином оригінальність того чи іншого французького філософа не суперечить лінії його спорідненості з попередньою французькою філософською традицією і в який спосіб сама ця традиція зберігає зв'язок із традицією класичною. Декарту вдалося не перервати зв'язок з традиціями давньогрецьких філософів: його твори містять міру та порядок, які належали до характеристик античної думки. Равессону, у свою чергу, вдалося яскраво підкреслити синтез художності та класичності, що є, до речі, однією з яскравих ознак французької філософської думки. Він окреслив, отже, абрис такої філософії, яка вимірює істину речей їхньою відповідністю ідеалу краси.

³⁶ 1818–1903.

³⁷ 1813–1900.

Ім'я Равессона є невід'ємним від імені іншого французького філософа – Лашельє ³⁸ [18], вплив якого також був досить значним, хоча напрям його філософування був відмінним від равессонівського. Він розбудив французьку університетську філософію у той момент, коли та, заколихана, дрімала в обіймах люб'язної та легкої філософії Віктора Кузена. Докторська дисертація Лашельє «Про основи індукції» назавжди залишиться класичною, так само як залишається класикою все те, що несе на собі відбиток довершеності. Його доктрина, яку зараховують як кантіанську, насправді відходить від кантівського ідеалізму та сповіщає про нову, досить оригінальну, форму реалізму, що є близькою до реалізму Мена де Бірана. Отже, неперевершений майстер філософії де Біран, як ми пересвідчилися, спромігся виплекати не одне покоління філософських учителів.

.....

Ось, власне, і все, що, з огляду на обсяг статті, нам удалось сказати про ініціаторів французької філософської думки ХІХ ст. До цього своєрідного списку ми не включили значної кількості імен «другого ешелону», більша частина яких, проте, варта згадки. Можна лише здогадуватися та шкодувати з приводу того, що ще більше імен нам доведеться пропустити в описі сучасного етапу розвитку французької філософії. Адже в цьому разі ми маємо можливість зупинитися лише на найзагальніших рисах окремих груп та на основних підходах.

Позитивістський напрям, який був закладений Контом, поширюючись дедалі інтенсивніше, продовжив свій розвиток у бік створення науки про соціальні факти. Цю науку спочатку бачили як продовження інших наук, наприклад, біології (Еспінас) [19] чи психології (Тард) [20]. Але з часом стало зрозумілим, що ця нова наука про соціальні факти має стати автономною і що особливості та визначальні риси соціології засяють у новому світлі лише за умови її самодостатності. Завдяки цій орієнтації досягнення французької соціологічної школи виявилися вражаючими. Вони варті окремого розгляду ³⁹. Але ми зупинимося лише на іменах двох мислителів, які обидва одночасно були соціологами та філософами. Йдеться про Дюркгейма ⁴⁰,

³⁸ 1832–1918.

³⁹ Саме тому ми не торкалися поглядів ані Сент-Ілера, ані Ш. Фурьє, ані П'єра Леру [21], ані Прудона.

⁴⁰ 1858–1917.

справжнього засновника французької школи соціології, ідеї якого про «колективні уприсутнення» («représentation collectives») стали основою метафізичної орієнтації цієї школи, та Леві-Брюля, праці якого, присвячені ментальним функціям у первісних суспільствах, істотно вплинули на сучасне розуміння природи людського мислення.

До досліджень у сфері соціології без вагань слід додати пошуки у сфері філософії моралі. Згадані вище соціологи Дюркгейм та Леві-Брюль є одночасно дослідниками як у царині моралі, так і в царині суспільних заведень (la science de mœurs). Варто зауважити, що французькі моралісти, деякі з них одночасно були і філософами, далеко не завжди погоджувалися щодо фундаментальних засад своїх розвідок. Одні дослідники (Г. Бело [22], П. Бюро [23]) виходили з того, що у дослідженнях моралі повинен домінувати інтерес до соціальних феноменів та, відповідно, до вимог, які є наслідком соціальної природи моралі. Інші (Пароді [24], Ле Сенн [25]) вбачали в моралі радше предмет філософських спекуляцій та раціонального розгляду. Поза цими двома групами дослідників варто згадати Ф. Ро ⁴¹ [26] та його розвідки у сфері морального досвіду: дослідження у сфері моралі він, по суті, розглядав як різновид науково-дослідницького досвіду.

У просторі між філософією біології та соціальною філософією, просування якої великою мірою завдячує саме французькому генію, заявила про себе нова галузь досліджень, справжня інновація XIX та XX ст.: ми маємо на увазі психологію. Йдеться не про те, що у Франції, в Англії чи то в Шотландії до цього часу не існувало проникливих психологів; разом з тим, обмеження дослідницького поля лише внутрішнім спостереженням (observation intérieure) та зосередження лише на нормальних проявах фактично унеможливлювали відкриття деяких областей психічного, зокрема сфери «підсвідомого». Відтак, до традиційних методів внутрішнього спостереження XIX ст. додало два інших: у першу чергу, сукупність методів вимірювання (de mensuration), які почали застосовуватися в лабораторних умовах, та, по-друге, так званий *клінічний* метод, суть якого полягає у спостереженні за психічно хворими та навіть у провокації патологічних проявів (засобами інтоксикації, гіпнозу тощо).

⁴¹ 1861–1909.

Перший із наведених вище методів практикувався здебільшого у Німеччині; хоча ним не нехтували й у Франції, результати його застосування виявилися набагато нижче сподівань, що покладалися на нього ⁴². Натомість, застосування другого – клінічного – методу досить швидко дало добрі результати й обіцяло ще більші результати у майбутньому. Відтак психологія, що спирається на клінічний метод і яка практикується сьогодні в багатьох країнах, має французьке історичне походження і сприймається як французький науковий доробок. Підготовлена ще на початку ХІХ ст. французькими альєністами [29], ця наука остаточно сформувалася у творах Моро де Тура і з того часу розвивається тими французькими вченими, які або прийшли у психологію з галузі дослідження патологічних явищ, або ж, навпаки, були психологами, яких зацікавила царина ментальної патології. Щоб переконатися у цьому, досить згадати прізвища Шарко ⁴³, Рібо ⁴⁴, П'єра Жане [30] та Жоржа Дюма [31]. До цих прізвищ ми мали б додати багато інших, якби психологія поступово перетворилася на абсолютно особливу дисципліну, дослідження розвитку якої потребує окремих зусиль. Звернемо увагу лише на двох дослідників – Ш. Блонделя [32] та Р. Мурга [33], праці яких стали своєрідним підтвердженням зв'язків, що зберігалися між психологією та філософією: у першому випадку за посередництва соціології, у другому – біології.

Простежимо за розвитком іншої, умовно кажучи, другої лінії, якою крокувала французька філософія другої половини ХІХ ст. Як відомо, розвиток філософії моралі так чи інакше пов'язаний із розвитком релігійної філософії. Який шлях пройшла остання у Франції? Якщо на початку ХІХ ст. ми спостерігаємо радикальне заперечення релігії Дюпюї ⁴⁵ [34] та Вольнеєм ⁴⁶, то з часом поступово приходить доба народження іншої позиції щодо релігії: ця нова позиція була сформульована у межах школи традиціоналістів – Ж. де Местром ⁴⁷, А. де Бональдом ⁴⁸ [35],

⁴² Цей метод мав у Франції яскравих представників – згадаймо хоча б Альфреда Біне [27] та П'єрона [28].

⁴³ 1825–1893.

⁴⁴ 1839–1916.

⁴⁵ 1742–1809.

⁴⁶ 1757–1820.

⁴⁷ 1753–1821.

⁴⁸ 1754–1840.

Лямне ⁴⁹ [36]. У цей саме період знайшлося місце і для іншої думки, менш живої, хоча й менш систематичної: йдеться про творчість Б. Констана ⁵⁰. Далі починається історія досить невідзначеного та неоднозначного періоду, у межах якого ми спостерігаємо панораму незавершених доктрин чи то шматки доволі суперечливих теорій: йдеться про творчість таких мислителів, як Баланш ⁵¹ [37], Бюше ⁵² [38], Ботен ⁵³ [39], Маре ⁵⁴ [40], Гратрі ⁵⁵ [41]. Завершення цього періоду є початком нашої сучасності, і сьогодні ми констатуємо справжній ренесанс різноспрямованих досліджень релігійності. Так, Олле-Ляпрюн ⁵⁶ [42], послідовник та учень вищезгаданого Гратрі, виховав, у свою чергу, учня, який, треба визнати, перевершив обох своїх учителів. Ми маємо на увазі Моріса Блонделя [43], засновника «філософії дії»; у рамках цієї доктрини отримало теоретичне осмислення прагнення трансцендентності, іманентне людині та невід'ємне від її внутрішнього життя. Відштовхуючись від цієї філософії та сміливо відстоюючи її, о. Лабертоньєр ⁵⁷ [44] створив свою оригінальну та незалежну доктрину, проявивши при цьому своєрідний підхід та навіть сміливість. Ці два напрями виявилися найбільш яскравими, якщо говорити про розвиток релігійної думки у контексті її зв'язку з філософією. Однак цей зв'язок не був єдино можливим. У цьому сенсі варто згадати хоча б Огюста Сабатьє [45] та його спробу створення релігійної філософії на основі поєднання історії та психології. Варта уваги також серія досліджень сфери моралі, здійснена Альфредом Луазі [46], та праці Марітена, який зробив спробу нового прочитання томізму. Нарешті, до спроб поєднання наук про релігію з іншими галузями знання слід додати й дослідження психологів, які, звернувшись до аналізу містицизму, поступово відкривали психологічні аспекти досвіду та спостережень містиків. Наполегливі спроби розкриття сенсу містичного досвіду та його «популяризації» належать Делакура [47], Сегону [48], Барузі [49]

⁴⁹ 1782–1854.

⁵⁰ 1767–1830.

⁵¹ 1776–1847.

⁵² 1796–1866.

⁵³ 1796–1867.

⁵⁴ 1804–1884.

⁵⁵ 1805–1872.

⁵⁶ 1839–1898.

⁵⁷ 1860–1932.

та іншим дослідникам. Зі свого боку, Бремон [50] повертає до життя і коментує довершені та ефектні, сповнені психологічними та метафізичними відкриттями, численні тексти (майже ніким не досліджувані на той час), у яких з неперевершеною красномовністю, напруженням та глибиною виразила себе могутня французька релігійна думка XVII ст. У той самий час, запобігаючи спробам поєднання релігійних наук та природознавства, інший дослідник – Сейєр [51] – невтомно закликає бути пильними щодо загроз та шкоди, якої може завдати так званий «натуралістський містицизм» («mysticisme naturiste»), який, на його думку, є своєрідною підробкою «справжнього» містицизму, хоча було б неправильно ігнорувати факт історичного існування цієї своєрідної осучасненої форми містицизму.

До третьої виразної тенденції, яка також мала коріння в попередніх часах, ми відносимо філософію науки, яка відчутно актуалізувалася, починаючи приблизно з 1890 р. Філософія науки бере свій початок у глибинах метафізики, зокрема у філософії Равессона та в його теорії звички, а також у філософії Огюста Конта (йдеться особливо про ствердження останнього щодо неможливості взаємної редукції різних наук). Адже саме з ними глибоко пов'язана нова теорія, яку Еміль Бутру⁵⁸ [52] експлікує⁵⁹ у своїй дисертації «Про випадковість природних законів» та в знаменитому курсі «Про ідею природного закону». Великий математик Пуанкаре⁶⁰, хоча й іншим, більш прямим шляхом, дійшов висновків, що були подібними до висновків Бутру. Шляхом аналізу тих умов, у яких відбувається процес створення наукових понять, він довів, що у тій мережі законів, якою наше пізнання «огортає» універсум, певне місце займають фактори, пов'язані з людиною, а також з вимогами та пререференціями самої науки. Близькою до теорії Пуанкаре є теорія Міло⁶¹ [53], професора математики, який перейшов у табір філософів. Зауважимо, що попередником Пуанкаре та Міло на шляху створення критичної теорії науки був фізик Дюгем⁶².

⁵⁸ 1845–1921.

⁵⁹ Варто зазначити, що Бутру був також потужним ініціатором досліджень у сфері історії філософії.

⁶⁰ 1854–1912.

⁶¹ 1858–1918.

⁶² 1861–1916. Міло та Дюгем працювали також у галузі історії наук. У цій царині своїми працями відзначився також Поль Таннері [54].

Від філософії науки відколовся інший, досить широкий напрям, який, до того ж, виявився досить розгалуженим. Ідеться, насамперед, про суто позитивістську лінію, яка, можливо, й не була достатньо багатою з точки зору кількості репрезентативних творів, але якість доробку представників якої не викликає жодного сумніву: йдеться, насамперед, про творчість Ле Дантека ⁶³ [55], Абея Рея [56], Крессона [57]. Щодо критичної лінії філософії науки, то до неї належали Кутюра [58], Буасс [59], Анекен [60], Гобло [61], Вільбуа [62], Р. Бертело [63]; на жаль, ми не маємо можливості докладно висвітлити концепції цих авторів, але звертаємо особливу увагу на одного з персонажів цього ряду ⁶⁴. Для того, аби зрозуміти, наскільки у перспективі цього напряму власне філософські роздуми щільно поєдналися з доробками та стилістикою природничих наук, досить згадати тези Башляра щодо концепту наближеного пізнання (*connaissance approchée*), а також твори Ніко [64], в яких іде мова про геометрію чуттєвого світу; варті уваги і праці Пуар'є [65], присвячені поняттям часу та простору. З іншого боку, і самі природничники часто-густо брали безпосередню участь у критичній філософській роботі: згадаємо хоча б Ж. Таннері, Е. Пікара, П. Пенлеве, Б. Брюнса, П. Бутру, Ж. Перрена, Г. Юрбена, Е. Бореля, П. Ланжевена, Л. де Броглі та ін.; у їхніх працях ми знаходимо дуже важливі зауваження, які стосувалися, принаймні, двох ключових пунктів: ішлося, по-перше, про парадокси, які виникають при застосуванні поняття безкінечного в математиці, і, по-друге, про необхідність нового формулювання основних принципів та фундаментальних понять з боку фізиків у випадках, коли вони переходять з рівня повсякденного спостереження до спостережень та експериментів на нескінченно малих та нескінченно великих величинах, до феноменів мікросвіту або феноменів космічного масштабу.

Повернімося тепер до філософів у власному розумінні цього слова. Більшість із них, хоча й починали з філософії науки, з часом подолали її межі і настійливо почали рухатися в бік раціоналістичної метафізики. Лаланд [66], який також, разом із Кутюра та Гобло, був логиком, запропонував асиміляцію як

⁶³ 1869–1917.

⁶⁴ Ми прагнемо звернути увагу читача на постать Анекена, творчість якого входить навіть за межі тільки історії наук і становить загальнофілософський інтерес.

основу експлікаційної моделі та – всупереч теорії еволюції – запропонував розглядати дисиміляцію як процес, що є, щонайменше, симетричним відносно асиміляції. Мейерсон [67] демонструє в роботі дослідника ідеал нової інтелектуальної ідентичності, який нерозривно пов'язаний з утвердженням раціоналізму, та, разом з тим, аналізує «відповіді» експериментальної реальності, що часто-густо є «ірраціональними». Нарешті, Брюншвік [68], спираючись на історичний метод, послідовно пише праці «Етапи розвитку математичної філософії», «Людський досвід та фізична причинність», «Прогрес свідомості в західній філософії». На сторінках цих праць він простежив процеси звільнення розуму в дискурсі. За Брюншвіком, розум перебуває на шляху створення справжнього «інтелектуалізму», який замінює оперування поняттями оперуванням судженнями, які, у свою чергу, є не чим іншим, як досить складною формою взаємовідносин між поняттями. Проблематика, що її порушує Брюншвік, повертає нас до загальних проблем філософії.

До речі, філософія продовжує розвиватися та культивуватися заради неї самої та згідно з власними ресурсами діалектики. У її розвитку слід розрізняти два напрями: досить розгалужений ідеалістичний (Евлен [69], Дюнан [70], А. Вебер [71], Амлен ⁶⁵ [72]), та другий, який потребує більше експлікацій, ніж перший, – адже його історія була більш примхливою.

Отже, перед тим, як у 1867 р. поставити крапку у своїй праці «Звіт про філософію Франції у XIX ст.», Равессон пише такі пророчі слова: «Безліч знаків натякає нам на наближення філо-

центрального нервом філософії Ліара ⁶⁶ [73]. спостерігаємо в іншого філософа – Фуйє 'соціолог навіть більшою мірою, ніж діалектик «теорію ідей-сил» (théorie des idées-forces), як формою широкого розуміння раціоналістичного питання, ані практичного, ані теоретичного. Блискучий мислитель не порушував би, і з певною впевненістю висловив би власної точки зору – завжди в історично-культурній сфері. В особі Гюйо ⁶⁸ [75] він знайшов і продовжувача. Хоча й менш відомий, ніж Ланьє, раніше за німецького мислителя, сформулював ідею «ніцшеанська, прийнятній та збалансованій філософії», що моральний ідеал слід шукати в ширині життя, а не в його найбільш експансивних формах. Ланьє того в його найбільш експансивних формах середив увагу на ідеї часу та на значній кількості ідей, з нею пов'язані. Нарешті, ми маємо згадати і Ляшельє та, водночас, послідовника Спінози «рефлексивний аналіз», у межах якого рефлексивна своєї творчості віднаходить себе як творчий процес. Ідея Ланьє привела філософа до утвердження вільного, автономного Бога; щодо внутрішньо-психологічної позиції, то Ланьє розглядає впевненість (la confiance) як вільний регіон, у якому думка тримається на своїх ногах (здатності до безпосередньої дії). Філософія Ланьє – дисципліна, яка спонукає рефлексію до досягнення повної достатності, а також до необхідності здійснення дії. Філософія Ланьє яка бере свій початок у глибинах внутрішньої

як і позитивні науки. Так само, як і ці останні, вона виявляється здатною до накопичення раз і назавжди отриманих результатів, до нескінченного прогресу. Разом з тим, – і в цьому полягає її відмінність від позитивних наук, – вона прагне розширювати, розбиваючи їх одну за одною, межі розсудку та, відтак, розширювати можливості людської думки. Натхнений цим підходом, Бергсон почав застосовувати його до проблем, які вже мали велику традицію у філософії. В усіх цих випадках – і тоді, коли він розмірковує над характером внутрішнього виміру протягості та його зв'язком із проблемою свободи, і тоді, коли він вивчає проблему сприйняття та пам'яті, і тоді, коли він наближається до реального життя розуму та його співвіднесення з тілесним життям, і тоді, коли він, досліджуючи еволюцію життя та відкривши творчість як її суть, утверджує внутрішню субстанціальність змін, або тоді, коли він визначає два джерела моралі та релігії та визнає первинність містичного джерела, – Бергсон рухається в одному напрямі; разом з тим, щодо кожної нової проблеми він демонструє прагнення нового адаптаційного зусилля ⁷¹.

Думка Бергсона викликала різноманітні відгуки. Ми маємо на увазі кілька імен, які вже згадувалися в іншому контексті. Додамо до них лише ім'я Жака Шевальє [77], який у душі рішення, що було близьким і Бергсону, розвивав ідеї «науки про індивідуальне», дискутуючи з ідеями равессонівської «Звички».

До когорти мислителів, близьких до Бергсона, зараховував себе й Едуард Ле Рой ⁷², який прагнув створити наукову дисципліну, яка системно досліджувала б інтуїтивну форму мислення, а також займався питаннями еволюції та походження людини. Одночасно він вважався мислителем, близьким до прямої критики науки, зокрема був палким ініціатором віднаходження метафізичного сенсу науки. Як ми пересвідчилися, у цей час у розвитку філософської думки спостерігається тенденція до створення певної оригінальної та творчої філософії, яка походить від ідеалізму, але не має нічого спільного з абстрактною діалектикою, та визначає своїм принципом свободу духовної ініціативи. З позицій близьких філософських доктрин, доповнених, щоправда, аналізом моральної вимоги та дослідженням умов здійснення релігійного життя, нарешті в центрі

⁷¹ Ця частина статті належить перу Ле Роя.

⁷² Ця частина статті належить перу А. Бергсона.

уваги постає проблема віри в Бога. Хоча вона розглядається на широких теренах різноманітних філософських сюжетів, покриваючи у такий спосіб майже все поле знання, це не означало, проте, що йдеться про повернення до бачення філософії як універсальної науки. Мова йшла, радше, про певну модальність філософських роздумів та світобачення, про заходи щодо запобігання занадто абстрактній постановці великих філософських проблем: кожна з них повинна бути не тільки досить виразно сформульованою та визначеною, не тільки розглянутою в оптиці цілком практичного та конкретного розв'язання, але й покликана зберігати зв'язок з усім корпусом філософського знання. У такому разі філософія залишається великим синтетичним зусиллям, не претендуючи при цьому на роль великої синтетичної системи.

.....

Отже, ми торкнулися творчості низки французьких філософів, звернули особливу увагу на різноманітність їхніх доктрин, на їхню оригінальність, на те, що нового привнесли вони в філософію і за що філософія їм вдячна. Тепер ми спробуємо з'ясувати, чи не маніфестує творчість цих філософів спільних рис, які одночасно є визначальними для французької філософії загалом.

Так, однією з рис, що впадає в око, коли ми звертаємося до творів цих філософів, є простота форми. За винятком другої половини ХІХ ст., себто того двадцяти- чи тридцятилітнього періоду, коли незначна кількість мислителів, поступаючись іноземному впливу, часом відмовлялася від традиційної простоти викладу, французька філософія засновувалася завжди на такому принципі: будь-яка філософська ідея, хоч би якою складною та вишуканою була, може і має бути втілена в таку форму, яка буде зрозумілою широкому загалу. Французькі філософи ніколи не писали лише для вузького кола втаємничених. Вони звертаються до людства в цілому. Звісно, аби повноцінно зрозуміти той чи інший твір та повністю осягнути всю глибину думки філософа, необхідно бути філософом або науковцем. Разом з тим, кожна освічена людина здатна ознайомитися з найважливішими філософськими працями французьких мислителів та прочитати їх не без користі для себе. Навіть тоді, коли французькі філософи відчували потребу у нових засобах вираження, вони

шукали їх не так, як це досить часто робили їхні іноземні колеги: вони не прагнули створити спеціальних словників (адже ці словники часто-густо є не чим іншим, як спробою сховати за штучними термінами непереконливість тієї чи іншої ідеї), але намагалися висловити найвишуканіші та найглибші думки за допомогою такої композиції повсякденної мови, яка збагачувала уживані в ній слова новими відтінками смислів. Саме цією особливістю французького способу філософування пояснюється те, що великі Декарт, Паскаль та Руссо, – навіть незалежно від того, що було предметом їхнього аналізу – чи то процеси та процедури мислення (Декарт), чи то почуття (Паскаль, Руссо), – істотно сприяли зростанню сили та витонченості французької мови. Очевидно, необхідно розкласти процес мислення на його найелементарніші складові, аби навчитися вміло висловлювати найпотаємніші та складні думки за допомогою простих термінів. Тією чи іншою мірою всі французькі мислителі наділені цією аналітичною здатністю. Отже, потреба у розкладанні ідей та навіть почуттів до їхніх простих та ясних форм, які досить легко знаходили б вираження у повсякденній мові, є характерною рисою французької філософії з самого початку її історії. Чи не є саме ця риса одним із найяскравіших показників того, що французька думка насправді не є ексклюзивною, як це часто доводиться чути, а є, навпаки, такою, що найуважливішим чином прислухається до повсякденного виміру реальності.

Від опису формальної характеристики, що об'єднує французьких філософів, перейдемо до змістовної характеристики французької філософської традиції.

Французька філософія була завжди у найтісніший спосіб пов'язана з позитивними науками. І в інших країнах, як, наприклад, у Німеччині, той чи інший філософ міг одночасно бути природничником і, навпаки, природничник міг опікуватися філософськими проблемами; але подібна зустріч цих двох типів пізнання була, радше, випадковою, радше винятком, ніж правилом. Навіть якщо ми згадаємо, що великий Лейбніц був не лише філософом, але й математиком, ми все одно мусимо констатувати, що основна лінія розвитку німецької філософії, принаймні в період, що охоплює першу половину XIX ст., розвивалася цілком незалежно від розвитку позитивних наук. Натомість нерозривний зв'язок французької філософії з природничими науками є незаперечною особливістю цієї традиції!

філософування. Так, у Декарта зв'язок між математикою та філософією є настільки тісним, що важко навіть твердити, чи це його метафізика спонукала його на створення геометрії, чи то, навпаки, його метафізика є не чим іншим, як розширенням принципів його геометрії. Що стосується Паскаля, то він перед тим, як стати філософом, був блискучим математиком та видатним фізиком. Французька філософія XVIII ст. набиравала у свої ряди переважно геометрів, природничників та медиків (ідеться про д'Аламбера, Ля Меттрі, Бонне, Кабаніса та ін.). У XIX ст. шлях найвидатніших французьких мислителів – Огюста Конта, Курно, Ренув'є та ін. – до філософії пролягав через математику; окремі з них, наприклад, Анрі Пуанкаре, були просто-таки геніальними математиками. Візьмемо інший, не менш блискучий, приклад: Клод Бернар, який запропонував філософію експериментального методу, був, як відомо, також одним із засновників фізіології. Навіть ті з французьких філософів, хто впродовж усього XIX ст. виявляли схильність до інтроспекції, демонстрували одночасно й бажання звернутися до дослідження зовнішніх факторів психічного – сфери фізіології, ментальної патології та ін. Це звернення давало їм упевненість у тому, що їхні заняття не є лише грою ідей та маніпулюванням абстрактними поняттями: вказана вище тенденція яскраво спостерігається вже у Мена де Бірана – великого засновника методу глибинної інтроспекції. Одним словом, тісний союз філософії та науки є настільки невід'ємною рисою історії французької філософії, що ми можемо, не вагаючись, визнати за нею першість.

Іншою характеристикою французької філософії, можливо, менш очевидною, але не менш невід'ємною, слід вважати смак французьких філософів до аналізу психологічної реальності, а також їхню схильність до внутрішнього самоспостереження. Звичайно, ця риса французької філософії не є настільки визначальною та специфічною, аніж та, що ми її описали вище. Адже схильність до дослідження власного внутрішнього світу, так само як і здатність співпереживати внутрішньому світові іншої особи, характерна для англійських та американських філософів тією ж мірою, що і для французів. Разом з тим, великі німецькі мислителі яскраво не виявляли схильності до психологічних спостережень; хіба що Шопенгауер, творчість якого була просякнута духом французької філософії XVIII ст., був чи не єдиним німецьким метафізиком, який одночасно залишив слід

у психології. Натомість, серед великих французьких філософів ви не знайдете жодного, який у той чи інший момент не виказав би себе як глибокий та вишуканий дослідник людської душі. Досить згадати вишукані психологічні зауваження, на які ми натрапляємо у працях Декарта та Мальбранша і які тісно пов'язані з їхніми метафізичними роздумами. Спостереження Паскаля були також завжди надзвичайно проникливими – і тоді, коли він займався прихованими сторонами існування людської душі, і тоді, коли він брався за аналіз фізичної, геометричної та філософської реальностей. Кондіак був філософом та психологом одночасно. Годі говорити вже про тих мислителів, яким ми зобов'язані відкриттям нових підходів у психологічному аналізі, себто про Руссо та Мена де Бірана. Упродовж XVII та XVIII ст. французька філософська думка розмірковувала над проблемами внутрішнього життя людини, чим, власне, і створила фундамент наукової психології, бурхливий розвиток якої побачило вже наступне – XIX ст. Визначальний, насправді безпрецедентний, внесок у створення та розвиток наукової психології зробили Моро де Тур, Шарко та Рібо. Зауважимо, що метод цих психологів, той, завдяки якому нова дисципліна здійснила свої найвизначніші відкриття, був не чим іншим, як розвитком методу внутрішнього самоспостереження. Цей метод був завжди звернений до аналізу даних свідомості, але тепер дослідники застосовували його до дослідження свідомості не лише здорових, але й хворих людей.

Такими є дві основні характеристики французької філософії. Вірогідно, що до перелічених характеристик ми могли б додати й третю: певну незацікавленість, ба навіть недовіру до всього, що є занадто громіздким та остаточно застиглим (*rigide*). Контраст з німецькою традицією є тут очевидним, адже німці здійснювали масштабні діалектичні побудови. Натомість французи завжди віддавали перевагу виваженості та врівноваженості й уникали будь-якої надмірності, демонструючи, відтак, більшу близькість до своїх англійських колег. Представники французької філософії, які завжди не тільки жадали залишатися на позиціях раціональності, а й маніфестували раціоналізм як принцип, прагнули універсального досягнення реальності, але завжди – у формі вільної та гнучкої ідеї, життєздатність якої засвідчується її здатністю до гри смисловими нюансами.

Ось якими є риси, що визначають особливе обличчя французької філософії. Продовжуючи наш огляд, зазначимо також, що французькі філософи намагаються максимально наблизитися до контурів зовнішньої реальності, як це роблять фізики. Водночас вони прагнуть осягнути реальність внутрішнього життя людини, як це роблять психологи. Співіснуванням цих двох векторів, власне, й пояснюється відмова французької філософії від *систематичної форми*. Одночасно вона рішуче відкидає як упертий догматизм, з одного боку, так і радикальний критицизм, з іншого; її метод так само далекий від Гегеля, як і від Канта. Але це не означає, що вона принципово відмовляється від побудови великих конструкцій. Коли вони їй потрібні, вона їх будує. Але, разом з тим, переважна більшість французьких філософів, як нам здається, має перестороги щодо побудови систем: така побудова, на їхню думку, є досить простою справою – адже набагато легше послідовно йти в напрямі до якоїсь однієї ідеї, аніж вчасно, у певний момент, зупинити або переорієнтувати дедукцію там, де це виявляється необхідним з огляду на «підказки» реальності, що виникають внаслідок поглиблення знань у сфері конкретних наук. Згадаємо слова Паскаля про недостатність «геометричного розуму», який, на думку філософа, повинен доповнюватися «витонченим розумом». Декарт, цей великий метафізик, також твердив, що не так уже багато часу приділяє заняттям метафізикою, маючи на увазі, очевидно, що робота чистої дедукції та метафізичного конструювання здійснюється без великих зусиль, ледь не сама собою – для цього досить лише володіти певними розумовими здібностями. Але чи не станеться так, що, відмовляючи філософії в систематичності, ми одночасно відмовляємо їй у здійсненні її покликання, під яким слід розуміти створення єдиної картини світу? Наша відповідь на це питання може бути такою: французька філософія ніколи не відмовлялася від цього покликання, але вона й не довіряла його виконання процедурам, які полягали в тому, аби, попередньо обравши ту чи іншу фундаментальну ідею, за будь-яку ціну спробувати насильно вмістити в її зміст всі факти реальності (*la totalité des choses*). Адже цій ідеї завжди можна протиставити іншу, не менш фундаментальну, за допомогою якої, використовуючи ті ж самі процедури, можна сконструювати іншу систему: спростування або доведення фундаментальності обох ідей є лише справою вправності.

У такому разі філософія перетворюється на просту гру, на своєрідний інтелектуальний турнір. Зауважимо, що сфера ідей насправді є лише частиною нашої розумової діяльності, яка, у свою чергу, сама по собі є лише частиною реальності: відтак, як може статися, щоб частина, яка є лише частиною частини, охопила б Ціле (le Tout). Очевидно, цілісне бачення світу може бути реалізоване за допомогою значно витонченіших, складніших та наполегливіших процедур. Замість того, аби звужувати реальність до розміру всього лиш однієї ідеї, людський розум, навпаки, сам повинен прагнути до розширення. Це розширення має відбуватися у такий спосіб, аби людський розум поступово досягав збігу з якомога ширшою частиною (la portion) реальності. Це потребує багатовікової праці людства. Наближаючи термін реалізації зазначеного вище грандіозного завдання, кожен окремих філософ мав би виробити досить упевнений погляд на якусь частину реальності, залишаючись при цьому досить обережним у своїх судженнях щодо інших частин великого світу реальності. У такому разі ми матимемо в нашому розпорядженні гнучку та здатну до розвитку систему, що відрізнятиметься від інших метафізичних систем, принципово застиглих у своїх побудовах. У цьому, на нашу думку, полягає одна з прихованих характеристик французької філософії. Цю рису французької традиції ніколи не було чітко сформульовано, лише останнім часом її було усвідомлено. Досить пізніє усвідомлення зазначеної вище відмінності і є свідченням природності цієї риси для французької філософської думки, що є живою і гнучкою, не має в собі нічого механічного та штучного, є надзвичайно соціально чутливою, але, разом з тим, і не терпить індивідуальних домислів та побудов, упевнено просувається від дослідження реальних життєвих інстинктів до того, що варто віднести до сфери власне людського способу життя.

Цими двома чи – точніше – трьома характеристиками, які ми щойно позначили, пояснюється те, що завжди вважалося геніальним і творчим у французькій філософській традиції. Через те, що французькі мислителі завжди прагнули говорити зрозумілою мовою, вони не перетворилися на касту обраних і завжди перебували під контролем читачів, а сама французька філософія ніколи не втрачала зв'язку з практичним глуздом. Філософією у Франції займалися психологи, біологи, фізики, математики, філософія завжди підтримувала тісний контакт як із науками,

так і з життям. Цей постійний зв'язок із життям, наукою та практичним глуздом постійно запліднював французьку філософію та застерігав її від гри наодинці із самою собою, а також захищав від загрози штучних побудов, складених із речей та абстракцій. Те, що французькій філософській думці вдавалося у такий спосіб залишатися завжди живою та відкритою, пов'язано – чи не так? – із її діалогом з іншими, ніж вона сама, проявами французького духу, які – у свою чергу – також прагнули прийняти філософську форму. Адже відомо, що знайти у Франції такого дослідника, письменника, митця чи навіть ремісника, який би не прагнув віднайти в матеріалі, з яким працює, – незалежно від того, майстерно чи наївно він це робить, – філософію науки, мистецтва чи – чому б і ні? – філософію його ремесла. Потреба у філософії тут є універсальною: вона підштовхує до філософічності, себто переводить у площину ідей та принципів будь-які форми дискусій – навіть ділові переговори. Ця потреба, відтак, є не чим іншим, як проявом глибинних пластів французького духу, який прагне узагальнень, не забуваючи при цьому про царину конкретного – і саме в цьому подвійному баченні виявляється його багатство. Відтак, французький дух збігається з духом філософії як такої.

(Переклад Голіченко Т. С.)

Примітки перекладача:

[1]. – *«Волюнтаристи ХІХ ст.»* – Бергсон має на увазі, очевидно, Мена де Біран, Ш. Ренув'є, Ф. Равессона, П. Жане та, звісно, представників німецького ідеалізму, а також Шопенгауера та Ніцше.

[2]. – *Жан-Батіст Біо* (Jean-Baptiste Biot, 1774–1862) французький фізик, астроном та математик, засновник методики застосування поляризованого світла в аналізі розчинів.

[3]. – *«Така, що народжена без матері»* (з *лат.*).

[4]. – *П'єр Бейль* (Pierre Bayle, 1647–1706), автор численних філософських та філософсько-літературних творів, серед яких найбільший вплив мали *«Про толерантність»* (1686 р.) та багатотомні твори – *«Історичний та критичний словник»* (початок видання – 1697 р., завершення 16-томного видання 1824 р.), *«Відповіді на запитання одного провінціала»* (1704–1706).

[5]. – *Бернар ле Бов'є де Фонтенель* (Bernard le Bovier de Fontenelle) – французький філософ та математик, блискучий письменник та драматург, племінник драматурга П'єра Корнеля.

[6]. – *Віталістична школа в Монпельє*. Монпельє – стародавнє місто на півдні Франції та давній центр медичної науки (медичні єврейські школи XII ст.) та природничих знань (саме в Монпельє 1593 р., себто за часів Генріха IV, був відкритий перший у Франції Ботанічний сад). За часів так званої «першої біологічної революції», яка припадає на XVII ст., в Монпельє існує кілька медичних шкіл, які конкурують між собою: так, школа Антуана Фізеса (Antoine Fizes, 1690–1765) стояла на фізико-механістичних позиціях у поясненні феномену живого, в той час як школа, яку очолював Буасьє де Соваж (Boissier de Sauvage, 1706–1767), захищала позиції анімізму. З конкуренції цих двох течій у середині XVIII ст. виникає школа віталізму, яка захищала своєрідність живого та неможливість звести його прояви до фізичних чи механічних причин. Найбільш яскравими представниками віталістичної медичної школи в Монпельє, про яких саме й згадує А. Бергсон, були Теофіль де Борде (Théophile de Bordeu), Поль-Жозеф Бартез (Paul-Joseph Barthez), Франсуа-Ксав'є Біша (François-Xavier Bichat) та Франсуа Жозеф Віктор Бруссе (François Joseph Victor Broussais).

[7]. – *Ідеологія* – напрям філософської думки постпросвітницького часу, який був представлений «Товариством Ідеологів», на чолі якого стояв Дестютт де Трасі (Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy). Яскравими представниками цього напрямку були також Гара (Dominique Joseph Garat, 1749–1833), уже згадуваний трохи вище Кабаніс (Georges Cabanis), Лароміг'єр (Pierre Laromiguière), Вольней (François Chasseboeuf, comte de Volney), Дону (Pierre Daunou, 1760–1840), Дежерандо (Joseph Marie Degérando, 1772–1842). Термін «Ідеологія» вперше з'явився у праці «Роздуми про здатність мислення» Дестютта де Трасі 1898 р. і означав науку про ідеї у їхньому зв'язку з тілесною природою людини та її психологічними станами (пам'ять, уява, бажання, воля), засобами виразу ідей (мова, інші знаки) та інституціями їхнього формування і побутування (наприклад, закладами освіти – школами й університетами та просвіти – музеями, архівами). Мабуть, одним із найфундаментальніших досліджень Ідеології та ідеологів залишається твір Ф. Пікаве «Ідеологи», в якому було започатковано розрізнення трьох генерацій

ідеологів (François Picavet, *Les idéologues. Essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses, etc. en France depuis 1789*, Paris, F. Alcan, 1891). Серед новітніх досліджень Ідеології та ідеологів слід згадати таку публікацію: F. Azouvi (éd.), *Institution de la raison*, Paris, Ed. De l'ENESS, 1992.

[8]. – Взаємовпливи англійських та шотландських філософів-асоціаністів з їхніми французькими колегами не вичерпувалися Д. Локком та Д. Г'юмом, з одного боку, і Кондяком та ідеологами, з другого. З огляду на розмір та завдання статті, А. Бергсон не мав можливості більш докладно зупинитися на значенні для просування французької думки в бік експериментальних методів у соціології та психології таких англійських асоціаністів, як Д. Міль, А. Бейн (A. Bain), американського психолога В. Джеймса, а також представників «шотландської школи філософії».

[9]. – *Люк де Клан'є, маркіз де Вовенарг* (Luc de Clapiers, marquis de Vauvenargues), філософ моралі, прихильник стоїцизму та кореспондент Вольтера; найвідомішими працями філософа є «Вступ до розуміння людського розуму» та «Роздуми та Максими».

[10]. – *Ж.-Б. Дюма* (J.-B. Dumas, 1800–1884) – видатний хімік, один із засновників органічної хімії, професор Колеж де Франс; обіймав посаду міністра сільського господарства та комерції, був функціонером високого рангу в міністерстві освіти. Член Французької Академії, де він наслідував крісло Франсуа Гізо. Не плутати з Д.-А. Дюма (D.-A. Dumas, 1866–1946) – видатним психологом, учнем Т. Рібо, автором фундаментального «Вступу до психології» (1923 р.) та автором низки фундаментальних праць з патопсихології.

[11]. – *Саді Карно* (Sadi Carnot, 1796–1832) – видатний французький фізик, батько термодинаміки. У праці «Роздуми про рушійну силу вогню та про машини, що здатні її посилювати» (1824 р.) він сформулював теорему (так звану «теорему Карно»), на базі якої з часом був сформульований другий принцип термодинаміки.

[12]. – Дискусія між Етьєном Жоффруа Сент-Ілером та Жоржем Кюв'є про механізми еволюції (йдеться про гіпотезу про гомології, сформульовану Сент-Ілером) мала місце 1830 р. та викликала колосальний резонанс у європейській науковій спільноті – адже йшлося про утвердження ламаркістського еволюціоністського та трансформістського підходу в питаннях про історію світу живої природи (позиція Сент-Ілера) та більш співзвучну з ідеями креаціонізму

позицію Кюв'є (цю позицію в історії науки визначають, відповідно, як «фіксизм», на відміну від «трансформізму»). Диспут Сент-Ілера та Кюв'є привернув увагу й у європейському літературно-мистецькому середовищі. Існує історичний анекдот, у якому розповідається таке: Гете перервав розповідь гостя з Парижа, який розказував йому про новини французького двору, такою фразою: «Я не цікавлюсь політикою. Розкажіть краще, до чого прийшли у своїй дискусії Сент-Ілер та Кюв'є?».

[13]. – Очевидно, що хронологічні аспекти появи позитивізму А. Бергсон визначає у цьому разі, відштовхуючись від тих дослідників та мислителів, імена та праці яких він наводить у безпосередньому текстуальному «сусідстві» з іменами Конта, себто від Курно та Бернара. Відтак, варто нагадати, що перший том «Курсу позитивної філософії» Огюста Конта вперше побачив світ 1830 р., у той час як перші математичні та економічні праці Курно вийшли друком у другій половині 30-х років XIX ст., а його філософські твори – лише в 50-х роках. Щодо праць з експериментальної медицини Клода Бернара, то їх систематичну публікацію було розпочато в середині 50-х років позаминулого століття.

[14]. – Так чи інакше, звання «французького Канта» були удостоєні (в працях численних дослідників) щонайменше трое французьких філософів, кожен з яких, у свою чергу, згаданий у праці А. Бергсона; йдеться про Дестютта де Трасі, Мена де Бірана та Жюля Ланьо.

[15]. – *Віктор Кузен* (Victor Cousin) – засновник еkleктизму, напряму, який не тільки став основою побудови методологічних засад французької філософської думки, а й значно посилив позиції історії філософії у філософській університетській освіті в Екзагоні, організатор республіканської університетської освіти (варто згадати його працю «На захист університетів та філософії», 1845 р.), палкий ентузіаст історико-філософської науки у Франції (послідовник та пропагандист ідей «шотландської школи», а з часом – один із перших французьких спеціалістів з німецької класичної філософії, видавець творів Декарта, перекладач та видавець творів Прокла та Платона, він був також автором численних праць з історії античної філософії, філософії XVII ст., автором фундаментальної праці «Загальна історія філософії з найдавніших часів до кінця XVIII ст.», яка вперше побачила світ 1863 р.), а також автором оригінального славнозвісного твору

«Про Істину, Добро та Красу» (1853 р.) та історико-філософських «Філософських фрагментів» (1826 р.). Незважаючи на його авторитет як у наукових колах, так і у сфері управління вищою освітою, Віктор Кузен, як і його вчителі – спіритуаліст та доктринер Руайє-Колляр (P. P. Royer-Collard, 1763–1845 рр.), ідеолог та доктринер Ляроміг'єр зазнали нищівної критики та іронічного звання «красномовних професорів» («les professeurs éloquents») з боку позитивістів. Разом з тим, можна з певністю твердити, що вклад Кузена та Руайє-Колляра у формування французької філософської університетської освіти був дійсно фундаментальним і яскравим. Щодо суто історико-філософських вимірів цього вкладу, то слід окремо відзначити, що завдяки цим двом постатям французька філософська спільнота отримала можливість ознайомитися з доробками своїх європейських сучасників – спочатку (завдяки Руайє-Колляру) «шотландської школи здорового глузду», а з часом – з працями представників німецької ідеалістичної філософії (Кузен).

[16]. – *Ренув'є* (Charles Bernard Renouvier) – французький соціальний філософ та філософ моралі, захисник принципів світськості, республіканізму та демократії, історик філософії, педагог. В останні роки свого життя він звернувся до розробки, з одного боку, критичної філософії, та, з іншого боку, своєрідної форми персоналізму. В 1868 р. разом з колегою Франсуа Тома Пійоном (F.-T. Pillon) заснував часопис «Філософський щорічник» (*l'Année philosophique*). Серед його найбільш відомих творів слід назвати такі: «Підручник республіканізму, призначений увазі простих людей та громадян» (1848 р.), «Нарис систематичної класифікації філософських доктрин» (1856 р.), своєрідний утопічний твір «Ухронія» (1857 р.).

[17]. – *Равессон* (Felixe Ravaisson) – видатний французький філософ – метафізик, який з часом виступив одним із засновників французького спіритуалізму, історик філософії, мистецтво- та музеєзнавець, педагог; одна з центральних фігур французької філософії XIX ст. Серед численних праць філософа варто назвати такі: «Про звичку» (1838 р.), «Звіт про розвиток французької філософії XIX ст.» (1867 р.), «Метафізика та мораль» (1893 р.). Постать та праці Равессона завжди викликали великий інтерес у самого Бергсона, який присвятив йому низку окремих праць; ідейна спадщина філософа виявила себе у працях П. Рікера, Ж. Дерриди,

М. Анрі, які так чи інакше прагнули вписати спадщину «напівзабутого» Равессона у перспективу розвитку французької феноменології. Зауважимо принагідно, що сьогодні французькі історики філософії, зокрема Рено Барбара (Renaud Barbaras) дедали більш певнено говорять про необхідність дослідження тієї лінії французької думки, яка, пов'язуючи в одне ціле спіритуалізм та феноменологію, «ширєє від Мена де Бірана до Мерло-Понті, проходячи через Равессона та Бергсона»). Серед найбільш ґрунтовних та докладних історико-філософських досліджень творчості Равессона слід відзначити працю Домініка Жаніко: D. Janicaud, *Ravaisson et la métaphysique: une généalogie du spiritualisme français*, Paris, J. Vrin, 1997.

[18]. – *Ляшелє* (Jules Esprit Nicolas Lachelier) – філософ, учень Равессона та філософський наставник Жюля Ланьо. Яскравий представник французького спіритуалізму. Серед його праць, крім згаданих Бергсоном «Основ індукції», необхідно згадати також «Психологію та метафізику» (1885 р.).

[19]. – *Еспінас* (Alfred Victor Espinas, 1844–1922) – французький соціолог, історик соціології, економічних наук та філософії, хоча його історичну методологію варто було б визначити як «історію ідей». Автор таких праць: «Соціальна філософія XVIII ст. та Револуція» (1898 р.), «Історія економічних теорій» (1891 р.), двотомної розвідки «Декарт та мораль: нариси історії філософії дії» (1925 р.).

[20]. – *Тард* (Gabriel Tarde, 1843–1904) – французький соціолог, автор оригінальної та продуктивної «теорії імітування». Блискучий соціальний мислитель, він став одним із засновників соціології маргінальних груп, ініціатором міждисциплінарних досліджень, які сполучили такі галузі, як соціологія, психіатрія, психологія, фізіологія, криміналістика, правознавство, економіка, математика, естетика та лінгвістика. Тард виявився також автором новаторських підходів до визначення та аналізу масового суспільства та опінії, ініціатором розвідок у царині ідентичності суб'єктів кримінальної та громадянської відповідальності та осудності (чи то навпаки – неосудності), а також зачинателем соціологічної типології злочинців та злочинів. Метод, стилістика досліджень та понятійний апарат французького соціолога був широко застосований та актуалізований такими сучасними мислителями, як Ж. Дельоз, М. Фуко та окремими представниками школи історичної антропології. Серед численних праць видатного французького

соціолога слід назвати, принаймні, такі: «Закони імітації» (1890 р.), «Соціальна логіка» (1895 р.), «Універсальне протистояння: нарис теорії протилежностей» (1897 р.), «Опінія та натовп» (1901 р.).

[21]. – *П'єр Лєру* (Pierre Leroux, 1797–1871) – досить суперечливий французький філософ, літератор та політичний діяч, який демонстрував переважно соціалістичні переконання. Разом із Жаном Рейно (Jean Reynaud) він у 1839–1840 рр. видає «Нову енциклопедію» (L'Encyclopédie nouvelle: Dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel, offrant le tableau des connaissances humaines au XIXe siècle).

[22]. – *Г. Бело* (Gustave Belot, 1859–1929) – французький соціолог та моральний філософ, автор двотомного твору «Дослідження позитивної моралі» (1921–1922).

[23]. – *П. Бюро* (P. Bugeau) – моральний філософ, автор численних творів, найбільш знаним серед яких є «Моральна криза сучасності» (1907 р.).

[24]. – *Пароді* (Dominique Parodi, 1870–1945) – соціальний філософ та історик філософії, автор книжки «Сучасна французька філософія. Спроба класифікації доктрин», перше видання якої побачило світ у часи Першої світової війни. Він є також автором книжки з питань моральної філософії «Проблема моралі та сучасна думка» (1909 р.).

[25]. – *Ле Сенн* (René Le Senne, 1882–1954) – філософ та психолог, що продовжував традиції французького спиритуалізму. Разом з Гастоном Берже заснував французьку характерологічну школу.

[26]. – *Ф. Ро* (F. Rauh) – філософ моралі, у своїх працях, зокрема в «Моральному досвіді» (1909 р.), твердив, що моральна дія є результатом вибору індивідом балансу «цінностей цивілізації» («valeurs de civilisation»).

[27]. – *Альфред Біне* (Alfred Binet, 1857–1911) – видатний французький психолог, прихильник експериментальних методів у психології, фундатор психометрії (разом з Теодором Сімоном він розробив тест «ментальний вік» («l'âge mental»), який був першим кроком до створення тесту IQ); він був також одним із засновників часопису «Психологічний щорічник» («L'Année psychologique»). Серед найбільш яскравих праць Біне слід назвати такі: «Відчуження особистості» (1892 р.), «Нарис експериментальної психології» (1894 р.), «Інтелектуальна втома» (1898 р.), «Сучасні погляди на дитинство» (1911 р.).

[28]. – *П'єрон* (Pieron Henry, 1881–1964) – видатний психолог, учень Жане та колега Біне, захисник точних та експериментальних методів у психології, організатор структур психологічної науки у Франції, автор книг «Проблеми розвитку пам'яті» (1910 р.), «Фізіологічні проблеми сну» (1913 р.), книги «Експериментальна психологія» (1927 р.).

[29]. – *Альєністи* (від фр. «aliené» – відчужений) – представники гуманістичного та новаторського для свого часу напрямку психіатрії, які розглядали божевільних як людей, що потребують морального ставлення та допомоги (traitement moral). Організатори психіатричної допомоги та автори закону про ставлення до душевнохворих (Loi sur les aliénés n° 7443 du 30 juin 1838), вони вважали своїм обов'язком жити на території психіатричних лікарень аби бути найближче до своїх пацієнтів (знаменитими психіатричними лікарнями, де працювали альєністи, були Сальпетрієр, Сантан, Шарантон та Кремлен-Бісетр). Своєю професійною поведінкою та громадською діяльністю альєністи сприяли пом'якшенню суспільного ставлення до потерпілих та просуванню практичної психіатрії. Серед найвідоміших лікарів-альєністів слід назвати Ф. Пінеля (Ph. Pinel, 1745–1826) – автора «Медико-філософського трактату про ментальні відхилення», Ж.-Е. Д. Ескіроля (J.-E. D. Esquirol 1772–1840) – організатора психіатричних служб, Моро де Тура (Moreau de Tours, 1804–1984), автора книжки «Гашиш та ментальні хвороби», А. Л. Бейля (A.-L. Veyle, 1799–1858) – засновника клініко-анатомічного напрямку у психіатрії, Б. А. Мореля (Benedict Augustin Morel, 1809–1873) – дослідника фактора успадкування в розвитку психічних захворювань.

[30]. – *П'єр Жане* (Pierre Janet, 1859–1947) – видатний французький психолог, засновник клінічної психології, психології особистості та патопсихології. Серед його численних праць слід згадати такі: «Еволюція пам'яті та поняття часу», «Психологічна еволюція особистості», «Любов та ненависть», «Нав'язливі стани та психастенія», «Психологічний автоматизм».

[31]. – *Жорж Дюма* (Georges Dumas, 1866–1946) – психолог, учень Т. Рібо, автор фундаментальної праці «Вступ до психології».

[32]. – *Ш. Блондель* (Charles Blondel, 1876–1939) – психолог, спеціаліст із соціальної психології емоцій.

[33]. – Р. Мурґ (R. Mourgue) – психопатолог та нейробіолог, медичний психолог, автор праці «Нейробіологія галюцинацій», яка вийшла друком у 1932 р.

[34]. – Дюїої (Charles-François Dupuis) – автор книжки «Джерела культів або універсальна релігія» (1795 р.), у якій зводить міфологічні та релігійні уявлення до форми закріплення астрономічних знань.

[35]. – Луї де Бональд (Louis Gabriel Ambroise, vicomte de Bonald) – яскравий представник католицького традиціоналізму, філософ та публіцист, друг Шатобріана, автор тритомної праці «Теорія політичної та релігійної влад» (1796 р.). Його син – Віктор де Бональд (1780–1871) також є відомим філософом та публіцистом; як і батько, останній працював у галузі політичної філософії та філософії релігії.

[36]. – Лямне (Felicité Robert de Lamennais, його справжнє ім'я – Felicité Robert de La Mennais) – яскравий та суперечливий представник французької *католицької* (а з часом – *християнської*) думки першої половини XIX ст. Довгий час Лямне відстоював позиції містичного консерватизму у його ультрамонтаністській версії, був близьким до кола Жозефа де Местра та Бональда. У 1831 р. він підтримав повстання у Польщі, чим спровокував відверту неприязнь Рима, яка лише посилилася у зв'язку з ліберальними та антиримськими позиціями християнського мислителя. Свідченням душевного неспокою та глибоких політичних і соціальних роздумів мислителя стали його публікації в газеті «Майбутнє» (виходила з серпня 1830 р. по листопад 1831 р.), девізом якої були красномовні «Бог та Свобода»: на шпальтах газети Лямне і його колеги висловлювали ідеї про незалежність світської та духовної влади. Закриття газети було наслідком виходу 15 серпня 1832 р. папської енцикліки *Mirari Vos*, у якій Григорій XVI засудив лібералізм та релігійний індуферентизм тогочасної преси). Відтак яскравий письменник та мислитель, Лямне під кінець свого життя остаточно і сміливо перейшов на позиції ліберального католицизму, став провісником європейського християнського соціалізму (його соціалістичні позиції посилилися після кривавого придушення паризького повстання робітників у 1848 р. політичними авторитетами II Республіки). Найвідоміші твори Лямне – «Роздуми про стан Церкви у Франції у 18-му ст. та про її сьогодення» (1808 р.), «Про релігію в її стосунках з соціальними та політичними порядками» (1825 р.), «Звернення одного

віруючого» (1834 р.), «Сучасне рабство» (1839 р.), «Держава та уряд» (1840 р.).

[37]. – *Балляни* (Pierre-Simon Ballanche) – один із засновників «ліонської містичної школи», захисник ідеї «соціальної палінгенезії»: він розглядав історію суспільств як неперервний ланцюг занепадів (вмирань) та відроджень (реабілітацій).

[38]. – *Бюше* (Philippe-Joseph Buchez) – один із засновників і теоретиків християнського соціалізму, соціальний філософ та історіософ, який у нових умовах прагнув поєднати ідеї прогресу та соціальної справедливості з засадами католицизму, а також теологію та соціологію, яка щойно народжувалася. Автор праць «Вступ до історичної науки» (1833), «Парламентська історія Французької революції» (1834–1838), «Трактат про політику та соціальні науки» (1866).

[39]. – *Ботен* (Louis Eugene Marie Botain) – авторитетний теолог, філософ, університетський учень Кузена, автор численних праць із питань моральної філософії та християнської теології.

[40]. – *Мафе* (Henry Maret) – теолог, історик релігії, декан теологічного факультету Сорбонни. Автор праці «Політична еклезиологія».

[41]. – *Гратрі* (Auguste Joseph Alphonse Gratry) – теолог, соціальний філософ, палкий противник розповсюдження гегелівської думки у Франції (діалектичне вчення Гегеля він називає «новою софістикою»). Гегельянській історіософії він протиставляє бачення історії, засноване на християнській моралі та цінностях віри. Основна праця Гратрі – «Мораль та закони історії» (1868).

[42] – *Олле-Ляпрюн* (Léon Ollé-Laprune) – філософ, історик філософії, автор низки праць, присвячених суперечливому зв'язку філософії та життя, розуму та почуттів, віри та наукового знання. Серед його історико-філософських праць чільне місце займають дослідження філософської спадщини Аристотеля та Мальбранша. Його перу належать також історико-філософські праці та коментарі, які стосувалися сучасних йому філософів: зокрема Етьєна Вашро (Etienne Vacherot, 1809–1897), Ернеста Навія (Ernest Naville, 1816–1909) та Теодора Жуфроя (Theodore Jouffroy, 1796–1842). Що ж до його численних праць з моральної філософії та теології, то найбільш яскравими серед них є такі: «Наука та віра», «Про моральну визначеність», «Філософія та сучасність». Особливий інтерес викликає й праця Олле-Ляпрюна «Історія християнської Франції»,

10-та книга якої присвячена інтелектуальній історії католицизму у Франції.

[43]. – *Моріс Блондель* (Maurice Blondel, 1861–1949) – видатний французький релігійний філософ-модерніст, засновник «філософії дії». Основні праці мислителя: «Дія» (перше видання – 1893 р.), «Мислення», «Буття та буття: нарис конкретної та інтегральної онтології». Ідейна спадщина мислителя міститься також у його «Щоденниках», які він вів з 1883 р., та в багатій епістолярній спадщині (листування з Л. Лабертоньєром, П. Тейяром де Шарденом, А. Бремоном, О. Валенсом (Auguste Valensin) та Ж. Верле (J. Wehrlé)). Центр із вивчення епістолярної спадщини М. Блонделя знаходиться у бельгійському місті Лувен.

[44]. – *Лабертоньєр* (Lucien Laberthonnière) – католицький філософ-модерніст, автор книжки «Теорія виховання» та низки праць («Нарис релігійної філософії», «Позитивізм та католицизм», «Нарис персоналістичної філософії»), присвячених історії релігії та церкви, а також соціальному покликанню церкви у сучасному світі. Перу Лабертоньєра належить також низка праць з історії французької філософії.

[45]. – *Огюст Сабатьє* (Auguste Sabatier, 1839–1901) – видатний французький протестантський теолог, автор низки праць з історії християнської теології та моралі, серед яких слід назвати, принаймні, такі: «Апостол Павло», «Літературні підвалини Апокаліпсису», «Історична еволюція доктрини Спасіння», «Релігія та сучасна культура». Один із перших та найяскравіших професорів департаменту релігійних наук Практичної Школи Вищих Досліджень (EPHE), яка 1868 р. була заснована Віктором Дюрюї (Victor Duruy).

[46]. – *Луазі* (Alfred Loisy, 1857–1940) – викладач гебрайської мови та Святого Письма у Паризькому католицькому інституті, згодом – професор історії релігій у Колеж де Франс. Автор фундаментальних праць з історії старо- та новозаповітного канону, Луазі був також автором оригінальної доктрини моральних та інституційних засад релігії.

[47]. – *Делакруа* (Henry Delacroix, 1873–1937) – яскравий французький теолог та психолог, учень Бергсона в ліцеї Генріха IV. На момент написання першої редакції «Французької філософії» Бергсона серед праць Делакруа були знані лише його яскрава докторська дисертація («Нарис історії спекулятивного містицизму

в Німеччині XIV ст.»), фундаментальна праця «Нариси з історії та психології містицизму. Великі християнські містики» та кілька статей, присвячених психологічним поглядам В. Джеймса. З часом як самостійно, так і у співробітництві з Ж. Дюма ним були опрацьовані як історичні, так і психологічні аспекти містицизму та релігійної свідомості.

[48]. – *Сегон* (Louis Segond, 1810–1885) – швейцарський теолог, перекладач Біблії французькою мовою. Створений за протестантським канонам, цей переклад Біблії (Старий Заповіт був перекладений 1871 р., Новий – 1880 р.) був остаточно затверджений в 1910 р. По сьогоднішній день французькі протестанти користуються «Біблією Сегона».

[49]. – *Барузі* (Jean Baruzi, 1881–1953) – філософ та історик релігії, автор численних праць з історії європейського релігійного містицизму. Автор передмови до перевидання (1935 р.) «Про звичку» Ф. Равессона.

[50]. – *Бремон* (Henry Brémond, 1865–1933) – історик релігії (зокрема релігійних почуттів) та літератури, автор фундаментальної праці «Історія релігійності у Франції з часів релігійних війн до сьогодення» (в 11-ти томах).

[51]. – *Сейєр* (Erneste Seillière, 1866–1955) – історик філософії та літератури, есеїст. Автор численних праць з історії французької філософської, соціально-політичної та історичної думки.

[52]. – *Еміль Бутру* (Emile Boutroux) – видатний французький філософ та історик філософії, спеціаліст у галузі історії французької філософії та методології історико-філософських досліджень. Цілком природно, що А. Бергсон у наступному посиланні підкреслює подвійну природу дослідницького доробку Бутру.

[53]. – *Міло* (Gaston Milhaud) – філософ та математик, який разом із Бутру, Дюгемом, Кангілемом, Брюншвіком, Койре та Башляром заклав основи того напрямку французької епістемології, що ґрунтується на історико-критичному методі.

[54]. – *Поль Таннері* (Paul Tannery, 1848–1910) – історик ідей та науки. Автор книжок «Давногрецька геометрія», «Історія науки у Давній Елладі».

[55]. – *Ле Дантек* (Félix-Alexandre le Dantec, 1869–1917) – видатний біолог (творець теорії функціональної асиміляції), організатор науки, помітна фігура інтелектуального та соціально-політичного життя Франції на межі століть. У центрі його уваги перебували не тільки питання «чистої» біології, а й філософське та соціологічне

розуміння феномену життя (досить згадати такі його праці, як «Індивідуальна та успадкована еволюція», 1898; «Егоїзм як основа суспільства», 1911). Автор численних праць і статей, теми яких перебували на межі біології, філософії та соціології, Ле Дантек упродовж щонайменше двох десятиліть був чи не найяскравішим опонентом А. Бергсона.

[56]. – *Абель Рей* (Abel Rey, 1873–1940) – яскравий епістемолог та історик науки, послідовник де Таннері та Міло, автор ряду праць з історії філософії та психології. У 1932 р. на базі кафедри «Історії філософії у її зв'язках з історією наук», створеної Гастоном Міло 1909 р. на базі сорбонського факультету історії літератури, ним був заснований Інститут історії наук. З 1933 р. ця інституція мала назву Інститут історії науки і техніки, сьогодні це Інститут історії та філософії науки і техніки (l'Institut d'histoire des sciences et des techniques – UMR 8590 CNRS), який по праву належить до кола найвідоміших у світі центрів досліджень у галузі історії та філософії науки і техніки. Упродовж майже столітньої історії цього закладу в його роботі брали участь Е. Брейє, А. Брюншвік, Е. Жільсон, О. Койре, А. Лаланд, Л. Робен, Л. Февр, М. Мосс, Ж. Кангілем.

[57]. – *Крессон* (André Cresson, 1869–1950) – епістемолог та видатний історик філософії: у списку його історико-філософських праць знайшли своє місце дослідження філософських постатей античної Греції та Риму, Середньовіччя та європейської філософії XVII–XIX ст.

[58]. – *Кутюра* (Louis Couturat, 1868–1914) – філософ, логік та математик, автор праць з математичної логіки та методології науки.

[59]. – *Буасс* (Henry Bouasse, 1866–1953) – історик науки та епістемолог.

[60]. – *Анекен* (Arthure Hannequin, 1856–1905) – епістемолог, історик філософії, автор книг «Критичне есе щодо теорії атомів» та «Етюдів з історії науки та історії філософії».

[61]. – *Гобло* (Edmond Goblot, 1858–1935) – французький філософ, логік, соціолог. Його книжка «Кордон та рівень. Соціологічне дослідження сучасної французької буржуазії», яка побачила світ 1925 р., залишила неабиякий слід в історії соціологічної думки Франції, справивши, зокрема, певний вплив на П. Бурдьє.

[62]. – *Вільбуа* (Joseph Wilbois, 1874–1954) – соціолог релігії, освіти та праці, етносоціолог, засновник школи психології адміністрування та бізнесу, один із засновників доктрин соціальної згоди

(la raix sociale), автор книги «Психологія на службі керівника підприємства» (1934).

[63]. – *Р. Бертело* (Berthelot R.) – філософ, історик філософії, автор низки книжок з історії філософії та історії науки.

[64]. – *Ніко* (Jean Nicod, 1893–1924) – французький логік, епістемолог, представник тієї лінії у французькій філософії, яка прагнула до діалогу зі світом англо-американської філософії, зберігаючи при цьому власний французький інтелектуальний колорит. Ніко – автор не тільки низки книжок, які яскраво прозвучали свого часу, а й засновник такого напрямку когнітивних наук, у якому когнітивістика сполучається з гуманітарними та соціальними науками. Значущість напрямку, заснованого Ніко, була підтверджена інституційно: Інститут Ніко у Франції (l'Institut Jean Nicod (UMR 8129)) сьогодні є потужним міждисциплінарним та міжнародним центром дослідження гуманітарних, соціальних та когнітивних наук.

[65]. – *Рене Пуар'є* (René Poirier, 1900–1995) – філософ та історик філософії, логік, історик науки. Автор численних праць у зазначених галузях.

[66]. – *Лаланд* (André Lalande, 1867–1963) – історик науки, логік, епістемолог. Автор знаного «Критичного та технічного філософського словника», перша публікація якого побачила світ упродовж 1902–1923 рр. в «Бюлетені французького філософського товариства». З тих часів «Словник» багато разів доповнювався та друкувався.

[67]. – *Мейєрсон* (Emile Meyersson, 1859–1933) – французький хімік та видатний епістемолог, який розглядав науку як форму «раціоналізації реальності». На його думку, реальність за визначенням не збігається з науковим знанням, яке намагається її охопити: сфера ірраціонального позначає кордон наукової компетенції. Мейєрсон – автор численних праць, серед яких варто особливо відзначити «Ідентичність та реальність», перше видання якої побачило світ 1908 р.

[68]. – *Брюншвік* (Leon Brunschvicg, 1869–1944) – філософ-ідеаліст, представник «критичного ідеалізму» та «рефлексивного методу», один із найяскравіших представників французького ідеалізму першої половини ХХ ст., історик науки та філософії. Серед найвідоміших праць Брюншвіка слід назвати такі: «Прогрес свідомості в західній філософії», «Сучасний ідеалізм», «Про самопізнання».

[69]. – *Евлєн* (François Evellin, 1835–1910), філософ-ідеаліст, одна з центральних праць філософа – «Чистий розум та його антиномії: критичний нарис кантівської філософії».

[70]. – *Дюнан* (Charles Dunan, 1849–1918) – філософ-ідеаліст, основні праці цього автора – «Нарис апіорних форм чуттєвості», «Психологічна теорія простору».

[71]. – *Л. Вебер* (Louis Weber) – філософ, автор численних статей у французьких філософських часописах (таких, як «Часопис метафізики та моралі», «Аннали християнської філософії», «Бюлетень французького філософського товариства»).

[72]. – *Амлен* (Octave Hamelin, 1856–1907) – філософ та історик філософії, автор низки праць із філософії Декарта та Арістотеля, перекладач творів авторів грецької античності.

[73]. – *Ліар* (Louis Liard, 1846–1917) – філософ, історик філософії, адміністратор системи освіти.

[74]. – *Фуїє* (Alfred Fouillé, 1838–1912) – філософ моралі та соціальний філософ, автор оригінальної концепції «ідей-сил» (théorie des idées-forces). В історико-філософських та соціологічних працях А. Фуїє натрапляємо на критику ніцшевського імморалізму, в той час як праця «Суспільна власність та демократія» самого А. Фуїє знайшла свою оцінку в окремій роботі Е. Дюркейма, яка вперше побачила світ у 19-му числі «Філософського часопису» (Revue Philosophique) за 1885 р. Серед численних праць Фуїє – філософа, який маніфестував різновекторні дослідницькі інтереси, назвемо кілька: «Психологія ідей-сил», «Мораль ідей-сил», «Позитивізм та соціологічний світогляд», «Сучасна соціологічна наука», «Психологічні портрети європейських народів». Альфред Фуїє відзначився також як історик філософії: його перу належить кілька фундаментальних праць із філософії Декарта, він також є автором методологічно значущої праці «Історія філософії», він був дослідником сучасної йому німецької та французької філософської думки. Постає Фуїє викликає великий інтерес сучасних істориків французької філософії.

[75]. – *Гюйо* (Jean-Marie Guyau, 1854–1888) – син Альфреда Фуїє, філософ моралі, естетик, історик філософії, поет. Його праці, які досить швидко були перекладені багатьма європейськими мовами (російською мовою твори Гюйо почали перекладатися вже наприкінці 80-х років, а п'ятитомне видання його творів побачило світ російською мовою уже в 1898–1901 рр.), не залишилися непоміченими. Так, праця Гюйо «Мораль без зобов'язань та санкцій» викликала

інтерес Ніцше, а його педагогічні та естетичні ідеї (викладені у працях «Виховання та спадковість» та «Соціологічний погляд на мистецтво») знайшли відгук у творчості Л. Толстого, були викладені та досліджені у численних статтях російських істориків філософії кінця XIX – початку XX ст.

[76]. – *Ланьо* (Jules Lagneau, 1851–1894) – видатний філософ-педагог (він був, зокрема, вчителем Алена) та психолог, блискучі лекції якого були не раз видані окремою збіркою (так звані «Знамениті лекції та фрагменти Ж. Ланьо»). Автор оригінального рефлексивного методу у психології.

[77]. – *Шевальє* (Jacques Chevalier, 1882–1962) – християнський філософ.